M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.

Ser. 752

Title: Anumana Prakasha

752

अनुमान प्रकाशो by रुचिदन्त(?)

Title	Anumāna Prakāsha
Author	Ruchidanta (?)
Editor	
Year. Vols.	
Publisher	
Remarks	

752

प्रि.सं.

तत्र। अनुमाने निरूपणीये क्रियाकारकाणां लक्षयितुं अयमं क्रियालक्षणमाह। व्याप्तीति। व्याप्तिविशि
ष्टेत्यत्र पक्षधर्मताज्ञानानां च तिकर्मधारयः। व्याप्तिविशिष्टत्वं च तद्विषयकत्वं तत्प्रकारकत्वमिति यावत्। एवं
च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं पर्यवस्यति। ननु विशेषकलितं व्यभिचाराज्ञानं सहचारं च स्मरतः प
क्षवृत्तिहेतोस्तदुत्पन्नविशिष्टज्ञानाद्यत्रानुमितिस्तत्राव्याप्तिः व्याप्तेः तत्र स्वविनुपस्थितत्वेनाप्रकार
त्वात्। न च तत्रानुमितिर्नैव वा विवादं अनुभवविरोधादिति चेत्। व्यभिचारज्ञानविरहाधिप्रकारण
व्याप्तिविषयकत्वस्य व्याप्तिप्रकारकपदेन विवक्षितत्वात्। नाऽहदाश्च प्रकारो व्याप्तिघटकयत्समानाधिकरणा
त्यंताभावादिरूपः अत एव प्रमेयत्वप्रकारकव्याप्तिज्ञानान्नानुमितिः। तज्ज्ञानस्य व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञा
नाजनकत्वं विवक्षितं। तेन तदनुव्यवसायजनकानितस्मरणाज्ञायजन्यवाक्यार्थज्ञानादौ च नातिव्याप्तिः।
यत्तु व्याप्तिविशिष्टस्य तिता वत्प्रक्षानानि द्वंद्वः द्वंद्वश्च समासः एवं च व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वप्रकारका
रकज्ञानजन्यत्वं तत्वमिति। तन्न। वह्निव्याप्यधूमवानयमित्यादिपरामर्शीयात्तः प्रकारत्वेपि नादिविशिष्ट
स्याप्रकारत्वात्। पक्षधर्मत्वस्य संसर्गरूपतया सर्वथैवाप्रकारत्वाद्व्याप्तेः। न च तादृशपरामर्शादनु
मितिर्न भवत्येवेति वाच्यं अनुभवविरोधात्। लाघवेन तादृशस्यैव हेतुत्वाच्च। अत एव व्याप्तिविशि

ष्टः पक्षधर्मश्चेति कर्मधारयोत्तरमतोऽन्वयेन व्याप्तिविशिष्टसामानाधिकरण्यं पक्षधर्मता लभ्यते तथा च व्या।
प्तिविशिष्टसामानाधिकरण्यपक्षधर्मत्वं यज्ज्ञानं विषयीकरोति वह्निव्याप्यधूमवानयमित्याकारं तृतीय
परामर्शात्मकं तज्जन्यं ज्ञानमनुमितिरित्यपास्तं। उक्तपरामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टसामानाधिकरण्यविषयत्वा
त्। तद्विशिष्टस्य प्रकारतया तत्संबंधावगाहित्वान्। उक्तन्यायेनैव पक्षधर्मतासामानाधिकरण्यविष
यत्वाच्च। तस्मादुक्त एव पक्षधर्मधारयानुसर्तव्यः। एवं च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वत्रयादिकर्मधारयस्या
दात्रमानुमित्यव्याप्तिः तत्प्रतिपाद्यात्तदस्य तत्रबाधितत्वात्। न चात्र धूममेव संयावद्धेति वाच्यं। भ्रमानुमि
तावधर्मांशभ्रमानुपसंग्रहापत्तिः यदि हृदस्तदा भ्रमानुमित्यव्याप्तिः तत्प्रतिपाद्यत्वादस्य तत्रबाधितत्वादि
कं दूषणमलग्नमवदितव्यं। किं तु समस्यमानपदार्थीयारात्वादपि पदार्थतावच्छेदकभेदादद्वन्द्वस्य
साधुत्वं। यथा प्रमाणप्रमेयसंशयेत्यादिसूत्रे। एवं चात्रापि स एव समास इत्याहुः। ननु धूममपि विशेषदर्श
नजन्यसंशयविपर्ययानन्तरमनुमितेः तत्राव्याप्तिः तस्य व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं चेन्न तत्र जनकत्वा
दिति चेन्न। अत्र केचित्। विशेषदर्शनस्य न न त्वेन जनकत्वं किं तु भ्रमविरोधिप्रत्यक्षविशेषदर्शनत्वादिना। २
न्यत्रानुपपन्नत्वात् खपीनवत्त्वेनुमाने तत्रांशे त्यव्याप्यदंशे स्वरूपविशेषदर्शनस्यैव प्रत्यक्षप्रयोजकत्वात्। तन्न। एवम्

पिसंशयोत्तरप्रत्यक्षे निश्चायकत्वावारणात्। न हि तत्रापि तस्य तत्त्वेन जनकत्वं व्याप्यदर्शनमात्रस्य भ्रममात्रावि
रोधिपिसंशयमात्रविरोधित्वात्। अन्यथा संशयानन्तरप्रत्यक्षविशेषदर्शनं परामर्शरूपेण जनकं किं तु क
रादिस्वरूपत्वव्याप्यं अयं चकरादिमानिति ज्ञानद्वयात्मकमेव तत एव तदुत्पत्तेः तत्कल्पने मानाभावात्। तात
घ्या चन तत्रातिव्याप्तिरिति चेत्। यत्र दिववद्धा त्वधूममामवतादृशः परामर्शः तज्जन्यप्रत्यक्षात्तथा प्रतिव्याप्तेः।
लाघवेन तादृशपरामर्शस्यैव तत्र कारणत्वाद्वा। अन्यथाऽनुमितावपि ज्ञानद्वयस्यैव कारणत्वापत्तावसंलग्नाप
त्तेः। अन्यथा सिसाधयिषाविरहदशायां सिद्धेरनुमानान्तरसाधकमानस्य चानुमितौ प्रतिबन्धकत्वमिति सि
वर्जनसिद्धं तथा च सिसाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यनुमानातिरिक्तसिद्धिकरणज्ञानान्याभावः पक्षता एवं च प्र
त्यक्षादौ सिसाधयिषाविरहसहकृतस्यानुमानातिरिक्तस्य प्रत्यक्षादिस्थले साधकमानस्य सत्त्वेन तत्र पक्ष
ताविरहात् उक्तलक्षणमनाक्रान्तत्वात् तत्रातिव्याप्तिः। न च सिसाधयिषाविरहसहितसिद्धिदशायामेव न पक्षता न तु
मानातिरिक्तसाधकमानदशायामपीति वाच्यं। न हि पक्षतासत्त्वे तत्रानुमित्यापत्तिः प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिब
न्धकत्वादिति वाच्यं तर्हि प्रत्यक्षसामग्र्यां सत्यामनुमित्सादशायामनुमितिर्न स्यात्। अनुमित्सया हि पक्षतेनवापा
दनीयाश्च तत्र प्रत्यक्षसामग्र्यां सत्यामनुमित्सादशायामनुमितिर्न स्यात्। अनुमित्सया हि पक्षधर्मतेवापाद

नीयासा च तत्र श्रयत्नसामग्री सत्वे सति अनुमितिं प्रत्यप्रयोजकत्वे व्याकुलेनेति । तदपि न । सिसाधयिषाविर
हसहकृतसिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वेन तत्र तत्सत्वात् न विवमत्रानुमितिः स्यादित्युक्तमिति वाच्यं । समा
नविषयसिसाधयिषाविरहसहकृतानुमानातिरिक्तसाधकमानस्यैव प्रतिबंधकत्वात् । ननु यत्न एव सि
साधयिषाविरहसहकृतसिद्धिवत् तथाभूतसाधकमानस्यापि प्रतिबंधकत्वमत एव विनिगमनाविरहादुभ
यान्यान्याभावः पक्षतेति चेन्न । एवं दर्वयादितउभयान्यान्याभावत्वेन कारणत्वं स्यात् न त्वेवंरूपेण यत्र य
स्य प्रतिबंधकत्वं तदवच्छिन्नाभावत्वेनैव तत्र तदभावस्य प्रयोजकत्वात् अन्यथा मणिमंत्राद्यन्यान्याभावत्वे वि
नदाहादि प्रयोजकत्वमप्याद्यभावकूटस्य हेतुत्वमिति सिद्धांतो व्याकुप्येत । एवं च तथाभूतसिद्धित्वेन
तथाभूतसाधकमानत्वेन चानुमितिप्रतिबंधकत्वमिति तादृशसाधकमानाभावत्वेन तादृशसिद्ध्यभावत्वेन
चाभावद्वयस्य कारणत्वं संभवति न विकल्पस्य तदुभयान्यान्यत्वावच्छिन्नविशिष्टाभावस्य कारणीभूताभावस्य च
पक्षतात्वोचित्यात् । ननु तथापि कारणत्वाविशेषणता दृशसिद्ध्यभाववपक्षतानस्तु तादृशसाधकमानाभा
वस्य तत्र किं विनिगमकं । यन संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थले पक्षतास्यादिति चेत् । अत्रोत्तयोः कारणत्वे किंप ३
रूपदत्रहृत्तिनिमित्तमिति प्रश्नस्य फलितार्थः । तत्र लाघवाद्युक्तत्वेन प्रथमा । परिमितत्वात्तादृशसिद्ध्यभा

॥ न्य

वमित्युत्तरं । तादृशसाधकमानाभावस्य पक्षपदाप्रतिपाद्यत्वेऽपि पक्षतावदनुमितौ कारणमिति संशयोत्तरप्रत्यक्ष
स्थले पक्षतासत्वेऽपि तदभावान्नानुमितिरिति द्युक्तमुत्पश्यामः । अपि च मास्तु संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थले
पक्षता तथापि तस्याः पृथक्कारणत्वेन कारणतावच्छेदकत्वेमानाभावात्पक्षधर्मतापदेन साध्याधिकरण
पी.प.४ त्वनिमित्तकधर्मताविवक्षणीया तज्ज्ञानजन्यत्वं तत्रापि चेत्तिव्याप्तिर्दीक्षालयामितिवा । यत्तु संशयोत्तरप्रत्यक्ष
पिशेषदर्शनस्य नतत्वेनाजनकत्वं प्रत्यक्षप्रतिबंधकीभूतस्य विशेषदर्शनाभाववविशिष्टस्य संशयस्य विशेष
न१ णाभावप्रयुक्तमन्नावमपीदयस्तत्र तस्यापयोगित्वेनायथासिद्धत्वमिति तन्न । संशयस्याहि प्रतिबंधकत्वेन कोटि
कज्ञानमात्रात्तन्मात्रकोटिकज्ञानत्वान्नाद्यः संशयानंतरमपि संशयोत्तरोदयात् । नान्त्यः तन्मात्रकोटिक
ज्ञानानुत्पत्तिहितत्रापरकोटिज्ञानसामग्री सत्वप्रयुक्तान उत उभयकोट्यारोपरूपसंशयस्य रूपप्रतिबं
धकत्वं सत्वप्रयुक्ताभावाभावात् । अन्यथा घटपटसमूहालंबनकाल घटमात्रगोचरज्ञानसमूहालंबन
स्य प्रतिबंधकतास्युपगमापत्तिः । न च सत्वेनंतरनुत्पातः । पटज्ञानसामग्री समावेशात्पटगोचरत्वेन नय
नर श त्वमात्रगावच्छेन उभसमूहालंबननत्व प्रतिबंधकादितियदि तदंतदत्रापि तुल्यं । तस्माद्यथा घटपटयोर्नयसा
नेर मग्र्यान्नयज्ञाने एकज्ञानसामग्र्या एकज्ञाने तस्यैन्नयकोट्यारोपसामग्र्या सत्या सुनयारोपांशे संशयः

श्री १ रू.प.१

एककोटिज्ञानसामग्रीत्वेकान्यापत्त्वेकमात्रकोटिकं ज्ञानं नन्वेकस्यापरत्र प्रतिबंधकत्वमिति। अयामवविशेषो यदेकध
र्मिगतत्वेनज्ञातसमानयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विरोधज्ञानसामग्र्या विरोधो विप्रकाश्यत इति न तु नयोरारोपः संश
यित्वमापद्यते। एकस्मिं धर्मिणि ज्ञातसमानविरोधिनानाकोटिकज्ञानस्यैव संशयत्वात्। घटपटादिनयज्ञानेतु
नतयोरनिश्चयत्वमेव। अतएव यत्र स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विरोधज्ञानं तत्र स्थाणुः पुरुषश्चेति निश्चय एव न
वति। वृद्धाः शिंशपायामितिवत्। ननु पक्षतासहकृततद्धीजन्यत्वं विवक्षितं। तथा च संशयान्तरस्थले पक्षतायाः स
त्वेपि जनकत्वान्नातिव्याप्तिः। न चैवं पक्षताजन्यत्वमेवास्त्विति वाच्यं। तावज्जनकत्वस्याविवक्षितत्वात्। सिसाध
यिषाविरहसहकृतसिद्धत्वाद्रूपायाः पक्षताया व्याप्यत्वेन तज्जन्यप्रत्यक्षेतिव्याप्तिः। न च पक्षतासहकृतत्वा
प्तिधीजन्यत्वमेवास्त्विति वाच्यं। व्याप्तिधीविषयकपक्षताविषयकसमूहालंबनसंशयत्वेनातिव्याप्तेः। पक्षतास
हितपरामर्शेसत्ववानुमितित्वोत्पत्तेस्तदुभयगोचरसमूहालंबनानुव्यवसायान्नावृत्तौ नातिव्याप्तिरिति चेत्। बा
धसत्वनिपक्षतावतारकालीनपरामर्शेण पक्षतासहकृतेन जनितेन तदुभयविषयकसमूहालंबनेन तथाप्यतिव्या
प्तिः। न च परामर्शांशितत्वेनकत्वं विवक्षितमनुव्यवसायेतदेनोक्तदोष इति वाच्यं। पक्षतासहकृतेत्यस्यावैयर्थ्या
पत्तौ तावन्मात्रेणैव सामंजस्यादित्यनुपदं वक्ष्यते। किंच पक्षताया व्यधिकरणसिसाधयिषागर्भीत्वेनावे
श्ययम प्रनिवर्त्यितया अयोग्यत्वेन व्यधिविशेषत्वभ्येयादिति। अत्रोच्यते। विशेषदर्शनस्य प्रत्यक्षमात्रे हेतु

अन३ नत्रयाति३

ग्मा२

त्वं। संशयोत्तरप्रत्यक्षे वा। संशयोत्तरकमात्रकोटिप्रत्यक्षे वा। नाद्यो व्यभिचारात्। न द्वितीयः संशयानंतरं विशेषदर्श
नेविना संशयोत्तरस्यानुदयप्रसंगात्। न तृतीयः। एवं हि विशेषदर्शनसत्त्वेकमात्रकोटिकं ज्ञानं न स्यात्। उभय
कोट्यारोपरूपः संशयानुत्पादः कथं। उभयकोट्यारोपसामग्र्या एव संशयहेतुत्वेन तत्सत्वे तदवश्यंभा
वात्। कार्याभावस्य सामग्रीविरहप्रयोज्यत्वनियमात्। अथैककोटिव्याप्यदर्शनस्यैव तद्धर्मिकापरकोटिज्ञा
नप्रतिबंधकतया परकोटिज्ञानसामग्रीविरहादेव न संशय इति चेन्न। हेतुत्वेन परकोटिज्ञानसामग्रीवि
रहसामान्यसामग्रीतएव तन्मात्रकोटिकज्ञानमस्तु। न तु तन्मात्रकोटिकप्रत्यक्षज्ञानत्वे कार्यतावच्छेदकं
तत्कोटिव्याप्यदर्शनत्वं च कारणतावच्छेदकं मानाभावात्। यथा परकोटिज्ञानसामग्रीविरहस्तथा घटज्ञाने
सामान्यसामग्रीत एव घटमात्रमाचरज्ञानं न तु तज्ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषसामग्रीनरमपेक्ष्यते। तथा
च विशेषदर्शनस्यापरकोटिज्ञानप्रतिबंधकत्वेनोपयोगान्न तज्जनकत्वेनेति नोक्तातिव्याप्तिः। न चैवं विशेषदर्शि
नकालीनवस्तुरूपप्रत्यक्षापत्तिः इष्टापत्तेः। विशेषदर्शनहेतुजन्यत्वमतएव तन्मात्रव्याप्यविषयकव्याप्यप्रत्यक्षे
पगमात्। ननु यदि व्याप्यदर्शनस्यापरकोटिज्ञानप्रतिबंधकत्वं तदा भ्रान्त्यव्याप्यसंशयस्य दर्शनसंनिधानप्रत्यक्षं न स्या
दिति चेत्। न कोटिप्रत्यक्षसामग्रीकालीनतत्कोटिव्याप्यदर्शनस्यानन्यगमीत्या प्रतिबंधकत्वेन स्वीकारात्। अथ ६
व्यप्रत्यक्षसामग्र्याश्च तत्रासत्वात्। नचैवं विशेषदर्शनस्याहेतुत्वे बाध्यबाधकत्वव्यवस्थाऽवधारणाभाव

स्या १ न ३ ना १

धारणत्वविशिष्टज्ञानेनस्यात्। सामग्र्यावैचित्र्येफलवैचित्र्यादितिचेन्न। विशेषदर्शनाद्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वेनापिबा
धकत्वसंभवात्। अवधारणत्वंचज्ञानेनकोटिविषयत्वेसतिअपरकोटिव्यवच्छेदविषयत्वं। अपरकोटिव्यवच्छेदना
नसामग्रीसमाजादर्थसमाजः प्रतिहितोवा। यएवंविशेषसामग्र्यंतरंकल्पयतीति। अस्तुवाविशेषदर्शनस्यतत्त्वे
उत्वं। तथापिनतत्वेनकिंतुसंशयविरोधिदर्शनत्वादिनेव अन्यथास्थाणुपुरुषसंशयानंतरमयंनस्थाणुरि
त्याप्तवाक्यात्पुरोवर्तिनिस्थाणुत्वाभावावगतौपुरुषत्वव्याप्यदर्शनंविनापुरुषप्रत्ययानुदयप्रसंगः। नचे
ना ४ ष्टमवेतिवाच्यं। स्थाणुत्वाभावनिश्चयेनसंशयनिरस्तेइंद्रियसंनिकर्षादेःसत्त्वेपिनपुरुषप्रत्ययइतियस्या
नुभवबाधितत्वात्। संशयविरोधित्वेनप्रयोजकत्वेविपरीतनिश्चयस्यापिसंशयविरोधित्वात्ततः पुरुषप्रत्य
योदयापत्तिरितिवयंपश्यामः॥ नाचैवमग्रिमज्ञानपदवैयर्थ्यं अन्यत्रपरामर्शस्यतत्त्वेनाजनकत्वादितिवा
च्यं। सत्प्रतिपक्षस्थलेप्रकृतसाध्यहेत्वोः किंतत्त्वमितिजिज्ञासायामतिव्याप्तिवारकत्वात्। तत्रपरामर्शस्य
तत्वेनजनकत्वात्। प्रकृतसाध्यहेत्वोः किंतत्त्वमितिजिज्ञासाजनिकाव्याप्तिपक्षधर्मीपरिस्थितिः प्रकरण
समइत्यादिग्रंथेनतथैवग्रंथकृताप्रदर्शितत्वात्। यत्रानुमानानुमितावतिव्याप्तिवारणायाग्रिमज्ञानपदं। अ
मापरं। प्रमाणलक्षणेप्रमायाएवात्रलक्ष्यत्वात्। प्रथमज्ञानपदस्यैवतदर्थं प्रमापरत्वे प्रमांशे अप्रमांशेपि सं ५
ग्रहापत्तेः। गंधप्रागभावावच्छिन्नोघटोगंधवानित्यादौबाधानवतारजायमानानुमितावतिव्याप्त्या

न २

कै २

पत्तेश्च। अग्रिमज्ञानपदस्वद्वित्वेनानुमितिसामान्यलक्षणमपिस्मारितमितिसामान्यलक्षणाभिधानेकथंवि
शेषलक्षणाभिधानमपितिदूषणमलग्नमेवेदितव्यं। केवलव्यतिरेकिणिव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरवद्य
प्यतइतिमतेनतत्रलक्षणप्रणयनात्रनलिंगकानुमितावव्याप्तिरितिदृष्टव्यं। अन्येतुव्याप्तिविशिष्टपदेनात्रसाध्य
ना ४ गावस्साधनसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगित्वधीविरोधीधीविषयोव्याप्तिविशिष्टं विवक्षितं। अन्वयिलिंगेव्यय
व्याप्तः साध्याविशिष्टंतथा। व्यतिरेकिणितुव्यतिरेकव्याप्तस्यात्प्रतियाव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वरूपंपरंपरयावैशिष्ट्य न ४
तथा। तदेवचतत्रानुमितिजनकेलिंगपरामर्शविषयइतिनतत्कान्यानुमितावव्याप्तिरित्याहुः। नन्वनुमितित्वेव्य
दीतंनवा। आद्यैतादवलक्षणमस्तुकृतेनद्वयोधीनग्रहणप्रवृत्तलक्षणेना। अन्यनुगतधर्मग्रहंविनातेषां
दा ५ ज्ञानजन्यत्वप्रत्यासन्नत्वादितिचेन्न। स्वव्यवहितानुमितित्वस्य तत्रव्यनुमितित्वेदृष्टीतामवकिंतुलक्ष्यतावच्छेदकमेवोप
याणिंनस्यैकापवलक्षणंलक्ष्यतावच्छेदकंच। इतरभेदसाधनेतयोरभेदः स्वव्याप्तिग्राहकेएवलक्ष्यताव
च्छेदकावच्छिन्नेसाध्यसिद्धिसंभवेनसिद्धसाधनात्। व्यतिरेकिण्यन्वयव्याप्तिरवश्यतइतिमतेनैत
ध्वलक्षणाभिधानात्। यथा अतन्मतेनायुक्तंतथायवद्यातानुमाणरणिमणिज्ञानस्यनावच्छेदकग्रहंविनापिहेतु
दवरहसंनवाद्य। ननुव्याप्तिज्ञानत्वेन॥ तज्ज्ञानजन्यस्य पक्षधर्मताज्ञानात्वनतज्ञानजन्यत्वस्यबाधादनु

वपक्षधर्मतायाः तत्र व्याप्तिप्रकारेण तस्यानुमितिजनकत्वात् । व्याप्तिज्ञानत्वेन च यथा [illegible] ज्ञानस्यानुमिति
करणत्वं तथा ५

मितिलक्षणसंगतेः अक्षतसंशयो गोत्वविमित्येतन्न । तद्रूपतयैव ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वात् । सि
द्धेः । न हि व्याप्तिपक्षधर्मताविषयकपरामर्शस्य व्याप्तिज्ञानत्वेन पक्षधर्मताज्ञानत्वेन वा जनकत्वं । स
मुदितविषयत्वेनैव तस्य तथात्वात् । अन्यथा ऽन्यतरवैकल्यमेव स्यात् । न च परामर्शजनकव्याप्तिस्मृति
द्वारा द्वितीयलिंगपरामर्शस्य पक्षधर्मताज्ञानत्वेन तत्राह तच्चेति निवार्य । यत्र धूमादौ व्याप्तिविशिष्टत्वग्रहानं
तरामर्शं वक्ष्यामि । तद्रूपतयैव जनकत्वं न वृत्तिप्रकृत जनकत्वेन यावत् [illegible] यथा व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतावच्छे
दत्वाद्वृत्तिसर्वसमवायादौ । किं तु । विशिष्टपदं विशिष्टपरं । यथा व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता तथा व्याप्तिवि
शिष्टविषयकस्य पक्षधर्मताविषयकस्य ज्ञानस्य यत्र व्यापारो व्यापारिता वा पक्षे तथा कारणत्वं तदनुमिते
मा ५ एवं व्याप्तस्वरूपकथनं द्वितीयो मा निर्याप्तिः । एवं चान्वयिनो व्यतिरेकिण्य प्रतिज्ञानां तथैव तेन कश्चिद्विशेष इति वदंति
रुह तत्र । विशकलितव्याप्तिविचारात्साध्यग्रहेद्वा रस्मरणानंतरं यत्र लिंगांशे उभयावृत्तिविशिष्टपक्षे स लिंगं । वा विशिष्ट
त४ युगपद्विज्ञानस्तत ज्ञानजन्यानुमिता व्याप्तिः । तत्र परामर्शस्यैव व्याप्तिज्ञानत्वावान्न चैवं व्याप्तिज्ञानकर
णत्वमपि न स्यादत्र व्याप्तिविचारादिति नाशेयं यथा श्रुतस्याग्रहेष्टत्वानष्टापत्तेः । तदिति । व्याप्तिविशिष्ट दृ
पक्षधर्मताज्ञानजन्यं प्रमाण्यं यदुमानं [illegible] आर्थिकः प्रत्ययवतिष्ठते । आयति । अनुमां प्रमाणं वा निमतं धूमा न ।

प्रमाकरणमित्यर्थः । यद्वा ऽनुमानं ऽनुमानपदवाच्यं प्रमाणमित्यर्थः । तत न तत्त्वौपरूक्तौ न वा ऽनुमाना नासासा [illegible]
एयं । अनुमान

मादिनप्रमाणं । व्याप्तिविचारसंज्ञाया विषयत्वात् । संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । नव्याप्तिविचारसंज्ञाया विषयत्वात् । संप्रति
पन्नवदित्यर्थः । न च व्याप्तिविचारसंज्ञायस्याव्याप्यता संज्ञायाप्यस्य वसंन्नतया शब्दे न व्याप्तिग्रहः स्यादिति वा
च्यं । तन्न शब्दप्रामाण्यस्याप्यनंगीकारात् । अयोग्याव्यापाधीति । नव्यातींद्रियोपाधिसंज्ञायस्तज्ज्ञानात्तज्ज्ञा
नेचन प्रत्यक्षेण तस्यातींद्रियत्वात् । अतिरिक्तप्रमाणाभ्युपगमाच्च व्याप्तिसिद्धेनापत्तिरिति वाच्यं । तस्या
नादिदोषवासनातउपस्थितावादापादितिभावः । ननु भूयःसहचारदर्शनात्तन्निरासो भविष्यतीत्यत आ
ह । शतंत्राशति । न च कोटिस्मरणादिविरहाद्यत्र न व्याप्तिविचारसंशयस्तत्रानुमानप्रामाण्येय सिद्धमिति
वाच्यं । धूमादिदर्शनेऽनुमित्यनावपि संस्थावनानःप्रवृत्त्युपपत्तावन्यत्रापि तत्प्रमाणत्वेनमानाशा वा
दितिभावः । संनवानामात्रादिति । तर्कराकोटिकसंशायमात्रादित्यर्थः । एवं सति प्रमाणत्वबुद्धिसा
र्थयति । संवादनेनेति । स्मृतिवदितिभावः । इतिहतौ । तथा च यतो ऽनुमानं न प्रमाणं अतो नाप्रत्यक्ष
३ताति शब्दादिकमपि प्रमाणं । शब्दस्यानुमानाधीनप्रथमसंकेतग्रहमूलकत्वात् । उपमानस्य चानुमा
नमूलकातिदेशवाक्यरूपशब्दमूलकत्वादित्यर्थः । अतो नोपक्रमोपसंहारविरोधः । संप्रतिपत्ति
दादिप्रामाण्य विवादाभावादप्रत्यक्षपदमनुमानपरं । सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वादित्यर्थः ।

कुः। अनुमानमप्रमाणमित्यनुमानविषयो यो ऽनेकशब्दविषयो वा। आद्ये आह। अप्रमाणेति। अप्रमाणसाधकमं
र संशयविषयत्वादि। तथा चानुमानेनैवानुमानेऽप्रामाण्यसाधनव्याघात इत्यर्थः। अन्त्ये आह। एतद्वाक्य
स्येति। तयोः संदेहविपर्यययोः तथात्वेन वाक्यप्रयोगार्थं परकीयसंदेहादिज्ञानायानुमानमवश्यमुपेय
यमिति भावः। नन्वत्र सर्वसंभावनायैवान्यथासिद्धमिति दूषणान्तरमाह। अनुमानमिति। अनुमानमप्र
माणमिति वाक्यस्य प्रामाण्यपक्षे तच्छब्दप्रामाण्यासिद्धप्रामाण्यपक्षे त्वनुमानस्यैव सिद्धिर्निश्चयद्वा
प्रमाणमित्यनेनैव व्याघात इत्यर्थः। यद्वा संदेहवाक्यस्य प्रामाण्यं यदि निश्चितं तदा तन्निश्चायकत्वेनैवानु
मानं स्वीकृतं अप्रामाण्ये वा तथात्वेऽनुमानप्रामाण्यमिति व्याघात इत्यर्थः। स्वमते तु हेतुदूषणं न
घादुपस्थितिर्नत्वयोग्योपाधिशंकया व्यभिचारसंशयः। व्याप्तिग्रहो नावादवनानुमित्येत आह। व्याप्ती
ति। निरूपणप्रयोजकत्वेनादौ अनुमितिहेतुत्वेति। संयोगादिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तेः लक्षणान
रमाह। साध्यवदिति। एवं साध्याभाववदिति व्यर्थमित्यपरितोषादाह। साध्यवदिति। ननु यत्किंचित्सा
ध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावसामानाधिकरण्यं धूमादावपीत्यतिव्याप्तिरित्यरुचेराह। सकले ७
ति। सकलपदमशेषपरं। न त्वनेकाशेषपरं। अतो यत्किंचिद्भावसाध्यं तत्र नसा कल्यात्प्रसिद्धिरित्यर्थः।

नि३ व१

ननु संयोगादिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिरित्यनुशयेनाह। साध्यवदन्येति। साध्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
कान्योन्याभाववद्वृत्तित्वमित्यर्थः। अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वान्नोक्तदोषः। अत्र वृत्तिमत्त्वे सतीति
विशेषणमतो नाकाशादावतिव्याप्तिः। केवलान्वयिनि धर्मसाध्यक इत्यर्थः। नापीति। अत्र साध्य
सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यनिषेधः। साध्यव्यधिकरणं तु विशेषमहिम्ना साध्या
धिकरणभिन्नाधिकरणत्वमिति नाभेदः। प्रथमपक्षे साध्यानधिकरणानधिकरणत्वानधिकरणत्वविव
क्षायां व्यभिचारिसाधारण्यापत्त्या द्वितीयपक्षस्य साध्यानधिकरणानधिकरणत्वपर्यवसाना
दुभयपक्षेऽनादृतत्वात् विषयं वक्ष्ये विपक्षे दूषयति। तदुभयमपीति। यत्र साध्यसामानाधिकरण्यसा
ध्यकमात्रवृत्तित्वं साध्यव्यधिकरणं तु साध्यानधिकरणवृत्तित्वं तदुभयं लक्षणस्य साध्यानधिक
रणत्वपर्यवसानमित्याह। तदुभयमपीति। तत्र केवलान्वयिनीत्यर्थः। यथाकथंचित्साध्याभावप्र
सिद्धिमात्रेणाव्यक्तत्वसंगतिः। इति मत्वा नः शंकते। अथेति। ननु प्रतियोगिमत्तिकथं तद्दत्तावत्स्यत
आह। व्यधिकरणेति। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमत्रावश्यविरुद्धेन तु
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमात्रमिति भावः। परास्तिमानं खंडयति। तद्गीति। साध्यतावच्छेदक

नधिकरणाप

वच्छिन्नसाध्याभावासामानाधिकरण्यमव्यभिचारो वाच्यस्तथा चाप्रसिद्धिरवेतिभावः। तादृशविशिष्टप्र
तियोगिनि प्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मविशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वादितिभावः। अन्यथेति। प्रतियो
गिधीमात्रस्याभावधीहेतुत्व इत्यर्थः। ननु व्यधिकरणधर्मविशिष्टज्ञानं भ्रमरूपं सन्न वाच्यं वा न हि प्रतियो
गितावच्छेदकधर्मप्रकारकप्रतियोगिभ्रमत्वेन तादृशत्वं। गौरवात्। किं तु तादृशप्रतियोगिज्ञानत्वेन ला
घवात्। अत एव न निर्विकल्पकादभावधीः न चास्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्य प्रतियोगिनः सर्वथा
सत्त्वात्कस्यात्यापत्तिः वाच्यत्वमात्रस्यैव प्रतियोगित्वात् तत्र च व्यधिकरणधर्मावच्छेदकस्तादृशविशिष्ट
ज्ञानं स्यत् तत्रान्यथाख्यातिरूपमेव। अथ वाच्यत्वं न कश्चित्समावेतमिति विशेषदर्शनसत्येव वाच्यत्वं न
ह्यसंभवात्। तथा च तादृशभ्रमस्यापि तत्राभावाच्च कथं तदभावधीरिति चेन्न। प्रतियोग्यधिकरणसंसर्ग त५
ज्ञानवद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानस्याहार्यस्य च तत्रापि योगित्वात्। आहार्यज्ञानस्य वि
शेषदर्शनाप्रतिबन्ध्यत्वात्। अथ प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानस्य निषेधधीप्रतिक्षेपाविषयासंज ए
जकत्वमात्रेणोपयोगादाहार्यस्यापि तस्याभावप्रतीतावुपयोगित्वमुचितं। प्रतियोगितावच्छेदकी

विशिष्टज्ञानस्य वत्वावरूपसंबंधिकपदार्थज्ञाने संबंधितावच्छेदकावच्छिन्नसंबंधिज्ञानत्वेनोपाया
गित्वादनाहार्यस्येव तस्याप्ययुक्तिरिति किं त्वात्र प्रयोजकत्वमभ्युपेयमिति चेन्न। अनाहार्यतादृ
शज्ञानत्वेन हेतुत्वे गौरवात्। तत्त्वमाहार्यघटपदादिज्ञाने पितृसंयोगप्रत्यक्षतापत्तिरिति चेन्न। सं यो
गादिप्रत्यक्षसंबंधितावच्छेदकानाहार्यसंबंधिप्रत्यक्षस्वरूपविशेषसामग्र्या आवश्यककल्पनीयत्वात्तदभा
वादेव तदभावोपपत्तेः। अन्यथानाहार्यघटपदस्मरणादिज्ञाने सति तत्संयोगप्रत्यक्षापत्तिः। न चाना
हार्यत्वं सामान्यसामग्र्यामेव विशेषणमस्त्विति वाच्यं। विशेषसामग्र्यां तद्विशेषणस्यावश्यक
त्वात्। अन्यथानाहार्यघटपदस्मरणादाहार्यघटपदप्रत्यक्षे सति तत्संयोगप्रत्यक्षतापत्तिः।
अथ शशविषाणीयतया शृंगाभावनिश्चयो नानुपलब्धिमात्रादिन्द्रियाच्छेदापत्तेः। किं तु योग्यानुप
लब्धेः। योग्यता च शशीयत्वावच्छिन्नशृंगस्य तदुपलम्भकस्वरूपसामग्री वाच्या। सा च तादृशशृंगस्या
नर पारमार्थिकतया दोषघटितैव वाच्या। अथा च न तस्यां तादृशशृंगानुपलब्धिः तद्दृष्टान्तलब्धौ नमे सत्या२
६१ निकथं तादृशशृंगाभावो गार्हिप्रतीयात। तस्मादविशेषशृंगं नीस्तीत्याकारापि यद्धीस्तत्र शृं

व२ न्या४

गाधिकरणकशाशीयत्वप्रतियोगिकाभावविषयतया कथं विरुध्यादनीयत्तिचेन्न। अनियोग्यकपलंभ
कसामग्र्यादोषाभिन्नायाविरोधस्याधावात्। अन्यथा प्रतियोगिग्राहकदोषाभावघटघटत्वग्रहे
पिनस्यात्। नत्रशक्यावत्वदनुपलब्धेरेवाभावात्। नचप्रज्ञातदोषभिन्नानुपलंभकसामग्रीनास्तेव
तिवाच्यं। चक्षुरादेरेवतथात्वात्। नहिदोषमात्रादवृत्तशाशीयत्वावच्छिन्नशृंगोपलब्धिः। अपि चानिष
याथानुपलब्धिरभावसंसर्गाग्रहिका। संयोगाद्यनावाश्रयत्वात्पात्। किंचयत्रहियत्रावभंगानुपलब्धिविरोधी
त्यादिका। सामग्रज्ञातत्वाभावा। गविशाशीयत्वावच्छिन्नशृंगसत्वस्यानुपलब्धिविरोधित्वात्। यत्रवधिक
रणप्रतियोगिसंसर्गारोपश्चविकेवलसंसर्गनिषेधप्रतीतिरुत्पद्यते। नचगविशृंगसंसर्गारोपः संभवति।
न४ तस्यतत्रसत्वादेव। तथाचतत्र कथं शृंगाभावः प्रतीयतेति। तदपि न। नहिप्रतियोगिसंसर्गारोपएवनत्त
त्रादृष्टत्वं। किंत्रमप्रमासाधारणोपि प्रतियोगिसंसर्ग [redacted]
दे२ मृविकेवलसंसर्गनिषेधप्रतीति ज्ञानत्वेनलाघवात्। अन्यथाघटवतितदज्ञानवत्भ्रमानुपपत्तेः। तद्वतितत्संसर्ग
ज्ञानस्यानारोपत्वात्। नचविशिष्टगस्य प्रतियोगिनोपलब्धेरनुपलब्धिरेवनास्तीतिवाच्यं। प्रतियोगितावच्छे न३
दकावच्छिन्नप्रतियोग्यनुपलब्धेरभावग्राहकत्वात्। तस्याश्चात्रापिसत्वादिति। नच्चत्रयदिशाशीयत्वंप्रति ए

ग२

नत्वापिसंभवनमितिर
याप्रतियोगितावच्छेदकंतदाशाशीयमिदनास्तीतिप्रतीत्यापत्तिः। अथशृंगत्वेनतदपिनानदवच्छिन्नस्यागवि
सत्वेनतदवच्छिन्नाभावासंभवात्। शाशशृंगत्वेचाप्रामाणिकमितितादृशप्रतीतिरसिद्धेवेतिचेन्न।
शशीयत्वांशेप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्शृंगत्वमानसामग्र्याचप्रतियोगिनिशृंगत्वमपिभानमिति
शाशीयमिदनास्तीत्येवनप्रतीतिः। नहिप्रतियोगितावच्छेदकमात्रमेवप्रतियोगिनिभासतेप्र
मेयोघटोनास्तीत्यत्रानात्वत्वस्यापिप्रमेयत्वस्यघटत्वेनभानात्। अत्रब्रूमः। यदिगविशाशीयशृंगंना
स्तीतिप्रतीत्याव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावोऽभ्युपेयस्तदापटत्वावच्छिन्नघटघटत्वेनना स५
स्तीतिप्रतीत्याव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकोप्यतिरिक्तः स्वाभावोभ्युपेयः स्यात्। नचेष्टाप
त्रि त्तिरपसिद्धांतात्। अथघटघटत्वस्यसत्वाद्विशेषणादीतिन्यायेनतत्प्रतीतेर्घटपटत्वाभावमात्रवि
षयत्वमितिचेत्। तर्हिशृंगविशिष्टंगस्यसत्वात्तत्प्रतीतेः सविशेषणेहीतिन्यायेनतत्प्रतीतेर्घटपटत्वाभाव
मात्रविषयत्वमितिचेत्। हेतत्वंगविशिष्टंगस्यसत्वात्तत्प्रतीतेः सविशेषणेहीतिन्यायेनशृंगशशीय
त्वाभावमात्रविषयत्वमितितुल्यं। अतएवपाकर[illegible]कौघटइदानीमयंनस्यामइतिधीः श्यामविशि
विशेषणस्याभावमवगाहते। यदिचगविशृंगसत्वेपिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्याभावविरोधि

त्वात्। शाब्दीयत्वावच्छिन्नशृंगाभावो न विरुद्धः तदा घटे घटत्वावच्छिन्नघटत्वसत्वेपि अधिकरणतावच्छेदकाव
च्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसत्वस्याभावविरोधित्वात् पटत्वावच्छिन्नघोरघटत्वाभावोपि न विरुद्ध
१० स्त्वेवमपि ताद्रूप्यान्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य तद्विरोधित्वात् तस्य च व्यधिकरणस्य तत्
त्रासत्वात् इति चिन्त्यम्। प्रतियोगितादात्म्यस्य विरोधित्वात् अत एव तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिकोन्योन्याभाव
इति सिद्धान्तः। अत एव वृक्षसंयोगवदन्योन्याभावो व्याप्यवृत्तिरन्यथा संयोगस्य तत्र तथात्वे तस्या व्या
प्यवृत्तित्वापत्तिरिति। इतीयं केचिन्न्यूनं लिख्यते। यदि च प्रतियोगिसंगतया व्यधिकरणं नाम वच्छेदकं तदा प्र
तियोगितावच्छेदकत्वेपि तुल्यं तदिदं वदन्ति नह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकं। अन्यथा वस्तुत्वादेरपि घटाभा
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्तिः। न चैवं वायो रूपयावद्विशेषाभावप्रत्यक्षतास्यापगमे विरुध्येत। नावत्प्र
तियोगिकाज्ञानादिति वाच्यं। तावन्मात्रातिप्रसक्तधर्मप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य अर्थाभावधीहेतुत्वम
स्तु न त्वतिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्वमिति। पृथिवीरूपत्वाद्यवच्छिन्नयावद्विशेषाभावप्रत्यक्षता नि
प्रायकं तदित्यन्ये। वस्तुतस्तु शृंगस्य प्रतियोगिनो गवि सत्त्वात् कथं तदभावः प्रतियोगितदभाव
योरेकत्राविरोधात्। न च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य तद्विरोधित्वे तादृशश्च नास्तीति वा

च्यं। अभावत्वेन प्रतियोगित्वेनैव तत्र विरोधित्वात्। न तु तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वेनागौरवात्। अत एव घटवति घटपटो
नास्तीति प्रतीत्यापत्तिः। सद्यः प्रतियोगिकाविद्यमाने घटप्रतियोगिकाभावो न सिद्ध्यतीति। एतावता तत्पर्यंते
त्युक्तो। ननु तादृशाभावस्य कथं प्रमा प्रतीतिरित्यत आह। गवीति। गवाधिकरणत्वनश्यत्त्वी यतया
शृंगप्रतियोगिकाभावप्रमानास्तीत्युक्त्या यन्न प्रमाणाभावादिति भावः। ननु शुक्तौ रजतं प्रमानं त
त्रेदं रजतमिदं नास्तीति प्रतीत्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसिद्धिरिति वाच्यं। तत्रेदंत्वास्य तत्
दवच्छेदकत्वात्। न हि प्रमाणं तदवच्छेदकत्वं गृह्यत इति वस्तुस्थितिः। प्रमाबन्दापत्तिरिति दिक्। अथे
ति। ननु साध्यसमानाधिकरणत्वं साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं। साध्या
धिकरणानधिकरणत्वं वा। नाद्यः। केवलान्वयिन्यप्रसिद्धेः। केवलान्वयानिरूपितसमत्वे अविरोधित्वात्। नां
त्यः साधिकरणपदवैयर्थ्यापत्तेः। साध्याधिकरणानधिकरणत्वानधिकरणत्वस्य साध्यसामानाधिक
रण्यमात्रपर्यवसन्नतया व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति। अत्र वदन्ति। द्रव्यपक्षाश्रयणेन सर्वप्रतीकं सा
ध्यसामानाधिकरण्यमात्रपर्यवसन्नं यतो व्यभिचारिसाधारणमत एव तत्। स्मिंस्सति साधिकरणा
त्वमित्युक्तं। तथा च सति सप्तमी महिम्ना साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टसाधिकरणत्वे विशेष्य

तात्मनासाध्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नमधिकरणसंबंधलक्षणंसाधिकरणत्वंलभ्यते। तदवच्छिन्न
त्वंचव्यापकीभूतत्वकत्वामवान्तस्येनधिकरणसंबंधःसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नोभवति। यस्या
धिकरणतायाःसाध्याधिकरणताव्यापिकाभवति। व्यभिचारिणस्त्वधिकरणतायाःसाध्याधिकर
णतानव्यापिकात्वं लिवारस्थलप्रवृत्तस्यसाध्यसामानाधिकरण्यंविनाधिकरणसंबंधसत्वादि
तिभवतिव्यभिचारिव्यवच्छेदइति। क्वचित्त्वद्यपिसाध्यानधिकरणानधिकरणत्वंनविवक्षितं। न
थाप्येतदर्थतासत्वमात्रेणतद्व्याप्तदूषणायविकल्पयिष्यतीतिध्येयं। अन्येतुसत्यंतस्यस्वा
धिकरणाधिकरणसाध्यकत्वस्वाधिकरणानधिकरणसाध्यकत्वान्यतरत्वंव्याप्तिपर्यवसितार्थ
विवक्षितःव्याप्यत्वप्रतियोगिकानावश्यम्। इदंचद्विरूपमन्यतरत्वं। स्वाधिकरणानधि
करसाध्यकत्वमात्रवतिविरुद्धेपिसाधनगतमतस्तद्वारणायसाधिकरणपदं। तदर्थःसाध्याधि
करणाधिकरणत्वंतन्ननतदुक्तदोषः। नचस्वाधिकरणानधिकरणसाध्यकत्वात्तावत्वमवास्थ्याघ
वात्सत्यव्यभिचारिस्यसंभवात्तद्वारणार्थसाधिकरणपदमथकिंचिदित्यर्थमितिवाच्यं। अन्यतरत्वव्याप्ति ११
रिक्तत्वेनाभिमतं। नहीतिविरोधेनाप्रसंग्यापत्तिरितिभावः। अधिकरणेति। एकस्येवद्व
ननतत्वव्यर्थविशेषणत्वान्त। एवंचसतिसाधिकरणपदमपिसार्थकमवत्याऽः। स्वेति। स्वंधूमवन्नवे

नवकोटा १

न्यायकर्मादिहेतित्वाद्यवच्छेदकोदत्वाव्याप्यहेतित्वव्याप्यहेतित्वोपपत्तेरव्यभिचारित्वकल्पनेमानाभावस्य
र्थःएकदेशिमतनदूषयति। मूलइति। अतएवापरितोषाद्दोषांतरमाह। साधनवन्निष्ठेति। षष्ठ्य
र्थेति। यस्यसाधनस्यसाध्यवदित्यत्रसाध्यसाधननिष्ठव्याप्यव्यापकभावगर्भएवसंबंधषष्ठ्यर्थइत्यर्थः।
ननुयत्पदार्थःसाध्यवत्तासहानाधिकरणत्वएवसंबंधःषष्ठ्यर्थोभविष्यतीत्यानुत्थायनाह। साध्य
धम५ साधनयोरितिव्याप्तिघटितायागिवंव्याप्यत्वंचसाधनमित्यात्माश्रयइतिभावः। ननुसाध्यसाधनपदस्य। ने
यच्चद्व्यत्वापात्नोक्तदोषइत्यतोदोषांतरमाहावृत्तिमदिति। ननुसाधनसमानाधिकरणान्योन्याभा
वप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः। नचविशेषणाभावप्रतियोगितावच्छेदकःसा
च५ मान्यधर्मइत्यतआहविशेषणेति। तथाचविशिष्टसामानाधिकरण्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकंद्रव्यत्वव
मपिविशेषणान्योन्याभावविशेषस्येवावच्छेदकत्वात्। सामान्यान्योन्याभावस्याभावात्तथाचव्यभिचारि न५
साधीरण्यमित्यर्थः। नापीति। साधनसमानाधिकरणाभावैनोधर्मास्तावद्भिःप्रत्येकंनिरूपितंयाधिव्या
धिकरण्यंतदनधिकरणयत्साध्यंतत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। अत्रव्यभिचारिवारणाययावदिति।
त१ अत्रेतिवियधिकरण्यंतदनधिकरणाधिकरणत्वंतदधिकरणानधिकरणत्वंवा। आद्यदोषमाह। साध

नति। यत्तु वह्नेर्धूमसामानाधिकरण्यं महानससंबन्धानधिकरणायः पिण्डाधिकरणतया धूमेन व्याप्त्या ग्नि
रह प्रसंगात् तदनधिकरणाधिकरणत्वविवक्षायां मत्रो क्तिसंसर्गाभावप्रवेशनि। तत्र। अयःपिण्डस्य महान
सवाद्यनधिकरणा पि धूमसामानाधिकरण्याद्वह्नेर्निधिकरण त्वाभावात्। अयोगोलाद्यमहानस
द्वावृत्तित्वदधिकरणानधिकरणत्वं यदि तद्वा निष्ठप्रतियोगितासाधप्रतियोगित्वं। यदि वाभिन्नत्वानिष्ठान्योन्याभा
वप्रतियोगितावच्छेदकमुक्तं यथा पि वाच्ये तदधिकरणानधिकरणत्वादिति साध्यादावुक्तलक्षणाभाव इत्यर्थः।
ननु व्याप्तिविरहो न व्यापकत्वमुपाधित्वमित्यात्माश्रय इत्यत आह। उपाधिस्त्विति। न व्यापकत्वमपि व्या
प्तिप्रतियोगित्वं व्यभिचारदोषतादवस्थ्यमित्यत आह। व्यापकत्वेति। ननु यन्न व्यभिचारिणि नोपाधि
स्तत्रातिव्याप्तिः स्यादित्यत आह। व्यभिचार इति। अनुव्याप्तिमुक्तार्थ व्याप्तिमाह। अन्योन्येति। घटपटान्यो गि ५
न्याभावप्रयोः कपालसमवेतवृत्तित्वस्येत्यर्थः। संयोगादावप्रतियोगिवाप्य इत्थं आकाशादर्पणाद्यौ
त्यंतात्यंताभावप्रतियोगिवापतिरित्यपि दूषणमत्र द्रष्टव्यं। तथेति। अनुयोगित्वं यपि दृष्टानार्थं प्रतियोगि चमि ३
वमात्रलक्षणमाह। अन्यावेति। नन्वभावस्य विरह इत्यादि घष्ठ्यर्थः संबन्धित्वमात्रं वा। प्रतियोगिकं वा। १२
नाद्यः समानाधिकरणयोर्घटपटयोर्भावे व्यापिताप त्तेः। नोत्तरं आत्माश्रयादित्यत आह। स्वरूपसंबन्धवि
२४ वमात्रस्येव। भरुतत्वादिति। अन्योन्याभाव प्रतियोगित्वं साधारणं त्वा। भरुतत्वात्तापिसंगातः संसर्गाभावप्रतियोगि

५२ लद्दो १

घास्येवव्याप्यर्थत्वान्तानवेशं प्रवृत्तियोगित्वमस्तु लघवादिति वाच्यं। तावन्मात्रस्यान्योन्याभावप्रतियोगिनिगत
त्वात्। संसर्गाभावप्रतियोगित्वमात्रस्य चात्र लक्ष्यत्वात्। पूर्वलक्षणाविशेषप्रसंगात्। त्वनितानधिकरणत्वादि
ति। हेतुवृत्तित्वविशिष्टस्य शिवत्वा निमित्तस्य निरुक्तनिषेधस्य हेतावृत्तेः पक्षधर्मता व्याप्तिकमिति वाच्या।
पक्षधर्मतासमानाधिकरणस्थापि रत्वानुमित्यंगत्वादित्यर्थः। यावदव्यभिचारीति। यावन्तो साध्यमव्यभिचारि
तिसाधनसाध्यव्यभिचारीत्यर्थः। साध्येति। यद्यपि लक्षणे साध्याव्यभिचारित्वं न प्रविष्टं तथापि साध्यव्या
पकाव्यभिचारित्वात् प्रदर्शितं। यावत्स्थव लघुत्वाद्व्यापकत्वं। एतद्वाधवत्वरक्षाशादवान्योन्याभावगर्भव्याप्तेर्वणगम
कत्वमिति सिद्धान्तलवत्त्वतीति भावः। इष्टापत्तिमाशंक्याह। तावतीति। लीलावतीकारमते त्रोकते नापीति। लिङ्गेन
साधाननसाध्यसंबन्धानव्याप्तिरित्यर्थः। एकेति। एकव्यक्तिकालिंगाशेषानेकत्वरूपकाल्यस्यातावादित्य
र्थः। चवशेषवं मात्रकृत्स्नपादन विवक्षितामितिनोक्तादोष इत्यत आह। नानेति। विषमेति। अयोगोलकीयव
ह्निनासमंद्धमस्यासंबन्धेनावादित्यर्थः। इदं द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र जातिर्व्याप्तिरपि बोध्या। नवेति। यावदित्याश्रयविशे
षणमेषामात्रार्थकं। तेनायमेतस्याभ्यागीएतवादित्यत्रनयावदर्थाविशेतिाद्यर्यं। तथा प्रसिद्धमिति। यद्यपि धूमा न ३
दिसाधनसामानाधिकरण्याद्वह्निमाणामव्यापकनिरूपिते। सामानाधिकरण्यं वह्न्यादावेव प्रसिद्धं। अमा नर
दायाक्तलक्षणेमपि तत्तथापि यावत्वाद्द्वाधर्माणां मा कल्प्य निरूपितसामानाधिकरण्यस्य विवक्षि

नापिस्वाज्ञाविकेति ३ धि १

तत्वेदूषणामिदमिति भावः। वस्तुतस्तु किं विशिष्टसाधनसामानाधिकरण्ययावद्धर्मसमानाधिकरणसाध्यसा
मानाधिकरण्यव्यभिचारिसाधारणमिति दूषणमत्रबोध्यं। साधनेति। साधनसमानाधिकरणसकलमह
नसवादारकाधिकरणप्रतीतरित्यर्थः। स्वत्वावच्छिन्नत्वे पटत्वादेरव्याप्यवृत्तेरव्याप्तिः। स्वत्वावच्छिन्नत्वे श
त्वादेराकाशव्याप्यत्वापत्तिः। आदिपदेन स्वस्वत्वाश्रयत्वे तत्र राकाशस्याशब्दादिव्याप्यत्वापत्तिरित्यर्थः।
अव्याप्तीति। अव्याप्तिसहितातिव्याप्तिरितिमध्यमपदलोपिसमासाश्रमाश्रयं। केवलेति। अविनाभावो हि
साध्यं विनाभवनाभावइतिवा। साध्यं विनाभावइतिवा। उभयत्रापि केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसि
द्धा तदप्रसिद्धिरित्यर्थः। संबंधमात्रमिति। सामानाधिकरण्यमात्रमित्यर्थः। किमिदं संबंधं चेव्याप्तिस्वरूपं का
प्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं वा। अद्ये आह लिंगेति। येनरूपेणव्याप्तिज्ञानमनुमितिहेतुस्तेनरूपेण निरूपणा
न५ मिह प्रस्तुतं। न च संबंधमात्रमतस्तदनिधानमर्थांतरमित्यर्थः। अंत्ये आह। नापीति। संबंधत्वेति। एवमप्यर्थांत
व्यपि ४ रं तदवस्थमेव दूषणमत्राबोध्यं। केवलान्वयिसंबंधः केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः। त
दपि न व्याप्तिः। यस्मात् यदि केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यमात्रं ज्ञाने केवलान्वयनुमितिप्रयो
जकं तदा व्यभिचारभ्रमपनुमित्यापत्तिः। तादृशज्ञानस्य तदापि सत्त्वात्। यदि च तत्र साध्यवदन्यावृत्तित्व
मपि प्रयोजकं। तदा तदेवास्तु। केवलान्वयिनि विशेषसाम्य तरकल्पनया। न च इष्टापत्तिः। केवला १३

कि १

न्वयिनि तस्याप्रसिद्धेरिति दूषणमत्र द्रष्टव्यं। तथात्वात्। सकलसाध्यवदन्यत्वाभावात्। न ह्येकं सकलसाध्यवदित्य
र्थः। सर्वत्रेति। यदि स्वाभाविकः संबंध इत्यादिः साध्यादिपदं नास्ति। तथापि साध्यवदन्यत्वात्। न ह्येकं सक
लसाध्यवदित्यर्थः। सर्वत्रेति। यदि स्वाभाविकः संबंधइत्यादि साध्यादिपदं नास्ति तथापि साध्यसाधन
धनस्य तादृशः संबंधो व्याप्तिरिति तत्रापि तदंतर्भावआवश्यकइति भावः। सिसाधयिषाविषयत्वं न्यत्रापि
घनगर्जितस्थलेव्याप्तिरविवक्षिता सिद्धान्तसवक्षात्विति। एवं साधनत्वमपि न सिद्धिकरणं वं वाच्यं। महानसी
यधूमवदन्यत्वादिदृष्टव्यं। स्वार्थेति। न हि कथायां परकीयव्याप्तिस्वरूपप्रश्नोत्तरदानार्थीमवेद
तन्निरूपणं। किंतु स्वार्थानुमानार्थमपि। तेन विना परं प्रति स्वयमनुमानोपन्यासासंभवेन स्वस्यैव कथा
यामप्रवेशादित्यर्थः। प्रतियोगीति। प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य यदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तावच्छे
स्यप्रतियोगितावच्छेदकं यन्नतदिति तदवच्छिन्नेन केनापि तदवच्छिन्नस्य सामानाधिकरणं तदवच्छिन्ने न
सहव्याप्तिरित्यर्थः। एवं हि सर्वस्यैव धूमस्य सर्वेण वह्निना सहैकाव्या। निरुक्ता न वतिष्ठतीत्यवच्छेद न२
दकपदावैयर्थ्यं निष्कर्षयति। न च यद्धूमवान् वह्निरित्यत्रापि प्रसंगः प्रमेयत्वेन धूमस्यापि तथात्वादिति वा
धूमे२ च्यं। तन्नरूपेण वह्निव्यापकत्वे स्यष्टत्वात्। धूमत्वेन तद्रूपेण न स्यात्तथात्वात्। अवच्छेदकत्वमनतिरि
क्तदृत्तित्वं। न च वह्निनिष्ठप्रत्ययजनकत्वमनोऽनकत्वस्य व्याप्तिरूपनियमगर्भेत्वान्नाश्रयः। एत

राकापि३ त्मा १

ञ्चावच्छेदकत्वं व्याप्तिनिरूपणार्थं प्रकृते विवक्षितं। न तु सर्वत्रानेन घटजनकतावच्छेदकं दंडत्वं न तु तत्तन्नाम भ्रियते रू
पवद्दंडत्वादिकमिति सिद्धांतो नव्यानामन्यत इति ध्येयं। अत एव वह्निसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छे
दकं धूमत्वं लाघवान्न तु प्रामयधूमत्वादि गौरवात्। एवं च तादृशात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रामयधूमत्वाद्यव
वच्छिन्नधूमसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यतिव्याप्तिरिति परास्तं। उक्तावच्छेदकत्वस्य प्रामयधूमत्वादावपि सत्त्वात्। अ
वच्छेदकत्वं विशेषणताविशेषस्य यथाकुः। प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं मत्यंताभावविशेषणं तु संयोगा
दिसाध्यकद्रव्यत्वादिनिष्ठव्याप्तावव्याप्तिवारणाय। न त्वियं मेव्याप्तिर्नैनिश्चिता। द्रव्यत्वस्य संयोगसामान्यान्य
ताभावसामानाधिकरण्यानिश्चयात्। गगनादावपि द्रव्यत्वे किंचिदवच्छादनपरमाण्वादिसंयोगानभ्युपगमेनावी
नवर्त्तमानद्रव्यस्य प्रमाणाभावेन निश्चेतुमशक्यत्वात्। अत्र संयोगसामान्यात्यंताभावस्य संदिग्धत्वात्। नच
सर्वत्र वृक्षयो यावत्संयोगविशेषाभावसत्त्वेन तत्सामान्याभावानुमानमिति वाच्यं। एकावच्छेदेन यावद्वि
शेषाभावस्य तथापि निश्चेतुमशक्यत्वात्। एकावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव तत्सामान्याभावव्याप्यत्वात्।
अन्यथा यत्र वृक्षादौ कोपि प्रदेशो न संयोगरहितः तत्रापि तत्सामान्यात्यंताभावस्य सत्त्वापत्तेः। ताव
यावत्कावच्छादनवृत्तिः स्यादिति मद्विकाशः। न च संदिग्धव्याप्त्यव्याप्तिवारणाय तत्त विशेषणोपादान १४

मिति वाच्यं संदिग्धव्याप्त्यर्थं विशेषणतायां त्रिरिति चेन्न। अयमेतत्संयोगी तत्त्वादित्यादावव्याप्तिनिश्चयेन तत्कारणार्थं
तदुपादानात्। न च तत्र व्याप्तिसत्त्वेन संयोगाभावावच्छिन्नत्वादपि तदनुमानापत्तिरिति वाच्यं। बाधेन तत्रानु
मितिप्रतिबंधात्। यथा गंधप्रागभावावच्छिन्नो घटो गंधवानित्यत्र निर्वह्न्यात। किंचित्तु हृदावच्छादनयावद्वि
शेषाभावसत्त्वे संयोगसामान्यात्यंताभावस्यापि सत्त्वात् तत्राव्याप्तिनिश्चय एवेति वदंति। ननु सामानाधिकर
ण्यं समानेनाधिकरणेन संबंधः संबंधत्वं च विशिष्टधीनियामकत्वं जनकत्वं वेत्यात्माश्रय इति चेन्न। निया
मकस्य संबंधस्य व्याप्तिधीविषयत्वेपि नियामकत्वरूपेण संबंधत्वाविषयत्वात्। संसर्गविधयैव तत्र तज्ज्ञाना
भ्युपगमात्। प्रकारत्वे वा तस्य संयोगत्वादिनैव रूपेण तत्प्रवेशात्। ननु संबंधत्वेन तज्ज्ञानानां तत्संबं
धज्ञानत्वेन जनकत्वमिति मानत्वनुगमः। यद्वा संबंधत्वं न विशिष्टधीजनकत्वं किंतु विशेषणविशेष्यान्यवि
शिष्टधीविषयत्वं विशिष्टधीत्वं च विशेषणवधीत्वं च स्वरूपसंबंधविशेषः। अन्यथा समूहालंबनस्ते दातु
पपत्तेः। स्वरूपसंबंधस्य स्वरूपेणैव भासनात्। ननु संबंधत्वेनेति नोक्तदोषः। विशेषणताविशेष एव तदित्यथा
ड्ढेः। अत्यंताभावपदं विरोधिपरं न तु संसर्गाभावविशेषपरं। तेनायं घटार्थं तादात्म्यवान् प्रमेयत्वादित्य
व्यभिचारिणि अत्यंताभावप्रतियोगिकाभाववानत्यक्पगामीय दसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगि

घटात्यंताभावसमानाधिकरणत्वेनाभिव्याप्तिरिति दूषणमलमेवेदितव्यं। विरोधित्वं च न नियमघटितम् किंत्वेका
वच्छेदनसंबंधावच्छिन्नत्वं। एतेन संसर्गाभावघटितमत्यंताभावत्वं संसर्गाभावत्वं च प्रतियोगिजन्यज्ञा
नविषयाभावत्वं जन्यत्वं च नियमघटितमित्यात्माश्रय इति निरस्तं। अत एव जातेर्व्याप्तेः कालिकी व्याप्तिः स्यात्। प्र
लये तद्ध्वंससत्वेन तदत्यंताभावात्। नित्यत्वेन तदापि तद्व्यक्तेरुपगमान्नित्ययोरपि कालिकी व्याप्तिर्न स्यात्। प्रल
यतदत्यंताभावस्यापि सत्वेन परस्परं परस्य समानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वादित्यपि दूषणं परास्तमेवे
दितव्यं। कालिकव्याप्तौ ध्वंसस्यापि विरोधित्वेनातिप्रसंगाभावेन तदत्यंताभावसत्वासत्वयोस्तदानीमविचा
रणीयत्वात्। वस्तुतस्तु प्रतियोगिसमवायिदेश एवायं विरोधस्तत्प्रलयकाले व्यक्तिध्वंससत्वेपि तदत्यंताभा
वसत्वमप्रत्यूहम् अन्यथा तस्य नित्यत्वभंगापत्तेः। न चैवं नित्ययोरपि न कालिकव्याप्तिः स्यादित्युक्तमिति वाच्यं।
तदा तदत्यंताभावसत्वेपि तस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्। कालिकव्याप्तौ तस्य विरोधित्वाभावाच्च। अत्यं
ताभावपदं न विरोधित्वस्योपलक्षणत्वात्। न च व्यक्तिध्वंसस्यापि प्रतियोगिसमवायिदेशावृत्तित्वेन प्रतियोगि
समानाधिकरणत्वानुक्तातिप्रसंगस्तदवस्थ एवेति वाच्यं। ग्राह्यसंबंधेन सामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात्स 15
वंधांसत्तया प्रतियोगिसमानकालत्वात्समानकालत्वस्य ग्राह्यत्वात्। तस्मात् दैशिकव्याप्तौ प्रतियोग्य

समानदेशत्वं। कालिकव्याप्तौ प्रतियोगिसमानकालत्वं। प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं पर्यवस्यतीति नोक्तदोषः॥
ननु धूमवति महानसादौ समवायसंबंधावच्छिन्नवह्न्यभावमादायाव्याप्तिरिति चेन्न। ग्राह्यसामानाधिक
रण्यप्रविष्टसाध्यसंबंधावच्छिन्नाभावस्य विवक्षितत्वात् धूमवह्न्योरधिकरणकसंयोगस्य ग्राह्यत्वा
त् संयोगावच्छिन्नाभावस्तथा। न तु समवायावच्छिन्नाभावोपि। तदभावस्य वह्निसमानाधिकरणत्वेन प्र
तियोगित्वादिपदेनापि तन्निवारणसंभवाच्च। न च ग्राह्यसामानाधिकरण्यप्रविष्टसंबंधेन तत्सामानाधि
करण्यमवाच्यमन्यथा प्रतियोगितदभावयोः कालेसामानाधिकरण्यमादाय संभवस्यादिति वाच्यं। धूमव
ह्निव्याप्तौ संयोगस्यैव तत्प्रविष्टत्वात् तेन संबंधेन तदभावस्य वह्निसमानाधिकरणत्वात्। न हि वह्निमदे
नमादौ संयोगेनास्तीति। न स्यैवयं घटः धूमरूपद्वयवान् वह्निमत्वादित्यत्राव्याप्तिः॥ किंत्वस्यासज्यवृत्ति
त्वेन वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। न। घटाभाववद्धूमाभावयोर्वह्निसमानाधिक
रणतया तदुभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकानुगतप्रतियोगितात्वेनानुगतप्रतियोगितया सह किंत्वस्यानति रि
क्तत्वात्। अवच्छेदकपदस्य प्रकृते तदनतिरिक्तवृत्तित्वार्थकत्वात्। एकसंबंधितावच्छिन्नप्रतियोगि
काभावानुपगमात् घटत्वधूमोभयाभाववन्निष्ठितावच्छिन्नतदुभयाभावानुपगमाच्च। तस्य सामान्याभा

वत्वप्रयोगदेमवात्। ननु वह्निमानयं वह्न्याकाशरूपद्वित्वाश्रयवान् एतत्वादित्यत्र तथात्वेऽतिव्याप्तिः। वह्नेर्हे
तुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं न तु तद्द्वित्वस्य हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानिरू
पकत्वेनतयानदनवच्छेदकत्वात्। वह्निसत्त्वेन द्वित्वात्यन्ताभावासत्त्वात् प्रतियोगित्वं च द्वित्वस्य तथात्वेऽपि द्वित्वेन तद
वच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावादव्याप्त्यसंभवात्। न हि द्वित्वावच्छिन्ने वह्निमात्रं किंवा काशम
पि द्वित्वस्य अन्यतरपर्याप्तेः। ननु तथापि यत्र निर्धूमं वह्निमत् तं पर्वतं पक्षीकृत्य अयं वह्निघटरूपद्वयवान् ए
तद्धूमवत्त्वादिति साध्यते तत्रातिव्याप्तिरिति चेन्न। तत्रापि तद्द्वित्वावच्छिन्नघटसामानाधिकरण्याभावाद दवा
तिव्याप्त्यसंभवात्। अन्यथा तस्य सद्धेतुत्वापत्तेः। मन्वेवमपि यत्र समेव ह्रदमध्ये वह्निसत्त्व ह्रदाधिकरणं नी वह्नि
यत तदा तद्द्वित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वादुक्तदोषस्तदवस्थ इति चेन्न। स्वाधिकरणाव न'४
च्छिन्नसामानाधिकरण्यावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् प्रकृते च निर्धूमपर्वते तत्
द्धूमसत्त्वेनातथात्वात्। न चैतावता तद्व्यभिचारिव्यवच्छेदे किं हेत्वधिकरणीकं इति वाच्यं। यत्किंचिद्धेत्वधिक १६
रणावच्छेदेन धूमसामानाधिकरण्यसत्त्वेन व्यभिचारिसाधारण्यात्। यद्धि विकसात्त्वपि ह्य
ने२

न२

पिहनास्तीति प्रतीत्या द्वित्वावच्छिन्नाभावः स्वीक्रियत एव। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्यैवाभावविशेधि
वादित्तिमतं तदा सर्वं समञ्जसमिति संक्षेपः। ननु व्याप्त्यर्थितया मनुग त्वेन तद्विषयकपरामर्शस्यापि त
थात्वादननुगतानुमितिं प्रति कथं हेतुता। तथा च कथं नानुमितित्वमाकस्मिकं पक्षतादरपि यत्वादिघटितत्वे
नाननुगतत्वादिति चेत्। अत्र केचित् व्याप्तेरननुगतत्वेऽपि तज्ज्ञानानां व्याप्तिपदवाच्यतावच्छेदकावग
ह्हिज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति नोक्तदोष इत्याहुः। अन्ये तु संबन्धज्ञानत्वेन तज्ज्ञानानां हेतुत्वं। न त्वेवमतिप्रसं
परामर्शरूपविशेषसामग्री विलम्बेनानुमित्यनुत्पत्तेरित्याहुः। वस्तुतस्तु तत्तद्व्याप्तिज्ञानानां तत्तदनुमि
तिविशेष एव जनकत्वं। न चैवमनुमितित्वमाकस्मिकं। तद्धि कारणाप्रयोज्यत्वं अप्रामाणिकत्वं वा। आद्य
इष्टापत्तिः। नियतवृत्तिमनस्त्वादीनामिव तथात्वाविरोधात्। न च कार्यमात्रवृत्तिजातेः कारणप्रयोज्यत्व
नियमः। अप्रयोजकत्वात्। द्वितीयं च सिद्धः। अनुगतमतिरेव प्रमाणत्वसंभवात्। तस्माद्यथा प्रत्यक्षत्वस्य
नियतवृत्तितया कार्यतानवच्छेदकत्वेऽनुगतमतिः प्रत्यक्षत्वं जातिरेवमत्रापीति। मन्वेवं सामान्ये यदि न वि
शेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तदा तद्विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेव नेत्यागतं। विशेषाभावकूटाति

रिक्तस्य सामान्याभावस्याभावात्। एवं च वह्निसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधूमत्वा
वच्छिन्नसामानाधिकरण्याद्वह्नेर्धूमव्याप्यत्वापत्तिरित्यत आह सामान्येति। तथा च वह्निसमानाधि
करणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्धूमत्वस्य नोक्तदोष इत्याशयः। अन्यथेति
विशेषणाभावकूटस्यैव सामान्याभावरूपत्वे रूपविशेषाभावकूटस्य वायौ निश्चयेन संशयविषय । इत्यधिकं
वायोर्गन्धायोरूपं न वेति संशयो न स्यादित्यर्थः। केचित्तु वायौ रूपं न वेति संशयो रूपत्वावच्छिन्न
प्रतियोगिकत्वेनाभावमवगाहते। रूपविशेषाभावस्य भूतलेऽनन्तत्वेन तादृशसंशयानुपपत्त्या इति
त्याद्यः। रिक्तरूपान्याभावस्याद्विषयात्क्वापि इत्यर्थः। तन्न। विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वादित्येतन्नये
स्य प्रकृतासंगतत्वापत्तेः। तत्र तदनिश्चयेऽपि तस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहाद्वक्ता तादृशसं
शयविषयत्वसंकानवकाशात्। तादृशसंशयस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेनाभावानवगा
हनाच्च। अन्यथा वायौ न रूपमिति निश्चयस्यैव रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावप्रमात्वं स न १७
त्व संशयापदत्वनिनद्धत्वात्। नन्वेताभावाद्यवरूपाणीति बुद्धौ सत्त्वां वा संशयाभावप्रापद्यते। अ
सामाय अससंपा।

घटस्थापत्तिः। इतीत्यतिरिक्तसंभावनया तदादायसंशयोपपत्तिरिति चेन्न। अतिरिक्तसंसर्गेन वि
रहदशायामपि रूपविशेषाभावकूटत्वावायौ निश्चिततत्र रूपं न वेति संशयस्यानुत्पन्नत्वसिद्धत्वात्।
५ थनिश्चितोऽपि विशेषाभावकूटरूपाभावत्वेना निश्चितेन रूपेण संशयविषयोऽस्त्विति चेत्। रूपाभाव
वांहि रूपवोपद्दिनप्रतियोगिकाभावत्वं। रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावत्वं वा। आद्ये तु निश्चितमेव।
विशेषाभावप्रतियोगिसमूहरूपत्वं स्य निश्चयात्। द्वितीयं तु स्यादपि यदि रूपत्वमभावप्रतियोगिता
वच्छेदकं स्यात्। तद्भिन्नविशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकं स्यात्। तद्भिन्नविशेषाभावप्रतियोगिताव
च६ च्छेदकमतिप्रसक्तत्वात्तत्र रूपे स्यैव तथात्वाच्च। न सामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं तस्यत्वयान्यपग
मात्। अस्यपगामवापर्यवसितं विवादेनात्यन्तु यदि यावद्विशेषाभाव एव सामान्याभावस्तदा रूपतीति विषयस्य
दाश्च मुद्रित घटक्षयरूपमिहनास्तीति प्रतीत्यापत्तिः। यावद्रूपविशेषाभावस्य भूतले तस्यापि सत्त्वात्।
तद्वद्वयघटे नीरूपविशेषयोरपि तत्र घटद्वये स्वस्वानधिकरणत्वघटयत्क्वावच्छिन्नाभावसत्त्वादिति
मतं तन्न। यत्राधिकरणायदवच्छेदेन विशेषाभावकूटावृत्तित तत्र तदवच्छेदेन सामान्या
भावप्रतीतिं जनयति न त्वन्यत्रापि। घटद्वयस्य प्रत्येकं यावद्विशेषाभाव [illegible]

नां त्वे बाधस्तु ।५

नावेसमुदितपितथात्वमेव। अन्ये को न्यायातिरिक्तस्य समुदायस्यानभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा तत्र रूप
सामान्याभावप्रतीतेरिष्टत्वात्। न च यथा द्वित्वसमानाधिकरणाया वद्विशेषाभावाद्वित्वप्रतीतिस्तथा द्वित्व
समानाधिकरणरूपं नास्तीत्यपि प्रतीतिस्यादिति वाच्यं। अत्र हि द्वित्वरूपसामान्याभावसामानाधिकरण्य
विषयत्वमापाद्यते। रूपे द्वित्वसामानाधिकरण्याभावविषयत्वं वा। नाद्य। इष्टापत्तेः। विशेषाभावकूटस्यै
व सामान्याभावरूपत्वात्। अन्यथातिरिक्तसामान्याभावपक्षेपि वायुघटवृत्तिद्वित्वसामानाधिकरण्येन रू
पसामान्याभावस्य तत्प्रतीतिवत्त द्वित्वसमानाधिकरणं रूपं नास्तीत्यपि प्रतीतिः स्यात्। यत्तु वायुतच्छरीर
स्य यावद्विशेषाभावस्यासमानाधिकरणत्वेपि स्ववेतत्प्रतीतिवारणमशक्यमिति तन्न। अन्येत व्यस्य यावद्रूपवि
शेषाभावस्य प्रायकघटादवृत्तित्वेन नानाधिकरणवृत्तित्वाभावात्। अन्येत व्येकादोष्णो हिनानाधिकर
णद्वित्वेनिवृ अन्येतत्वोपि। यत्तु समूहस्य सामान्याभावैकत्वेकत्वोल्लेखिनीत्वप्रतीतिर्न स्यादिति। तद
प ३ पि न। एवं ह्यायघटाणामन्वयरूपाभाव इति प्रतीतिर्न स्यात्। न हि तत्र सामान्याभावस्तद्विषयः कस्यचित्प्र
गता कन कस्यचिदत्यन्ताभावनत्वनियामकिकाभावासंभवात्। अन्यथा तस्याप्रीतत्वप्रसंगः। न चै १५
वं तत्रवायाद्यघटाणां घटे रूपाभावप्रतीत्यनंतरं रूपसामान्याभावसंशयापत्तिरिति वाच्यं। प्रतियोगिव

ग्नीतिविषयत्वे हि रूपाभाव ४

तत्प्रागभावस्यापि सामान्यत्वं न स्यादभावविरोधित्वेन तत्र तन्निश्चयस्यैव तत्प्रतिबंधकत्वात्। तस्माद्यथाऽकरमेव
ग्राह्यं मेपि रूपोपक्षितया वद्भिन्नाभावत्वेन निश्चितत्वन विशेषाभावानामुवसंशयविषयत्वमस्तीति वाच्यं। कोपि
रूपे [illegible] न वि निसंशयेन यावद्वस्यकोटित्वेनानुच्छेदत्वात्। रूपप्रतियोगिकाभावरूपत्वेन वृत्तस्य तत्को
टित्वाद्भवत्वाश्च। तस्माद्रूपप्रतियोगिकाभाव एव संशयकोटिः। विशेषाभावाश्च निश्चिता एवेति संश
यः सामान्याभावमवलंबते। यत्तु प्रतीतिर्न तदयवसामान्याभावे मानं इदं रूपं नास्तीति रूपत्वावच्छिन्न
ना ६ ताभावावगम्यते। नीलं रूपं नास्तीत्यादिं विशेषाभाव इति। तत्तुच्छं। यावद्विशेषाभावानामेव तद्विषय
त्वात्। यथा घटोस्तीति सामान्यप्रतीतिर्घटविशेषा एव विषया इति। यदपि चोक्तं। रूपाभावप्रतीतौ बहु
नां विषयत्वकारणत्वगौरवं। मिथ्येकस्यैव सामान्याभावस्य विषयत्वं कारणत्वं वा लाघवात्। यथा
क्लिप्तिसकर्तृकानुमानमेकमेवेश्वरयथावासंबंधानुमानमेवसमवायं विषयीकरोतीति। तदपि न दि
त्। प्रतीतिस्वविषयत्वेनोपपन्नावकाशसामान्याभावकल्पने गौरवं। अन्यथा तु युक्त्या घटोस्ती ति
वेयानविशेषाभावः प्रतीतिपथे नावतरेदिव। सर्वत्रैतत्समवतिसामान्याभावस्यैत विषयत्वसंग कम ५
न

वादितिदिक्। अन्येतुप्रतियोगिभेदेनाभावभेदोरूपगमेघटप्रतियोगिकानांचतत्समिथोभेदः
स्यादितित्वन्नतत्प्रतीतिदात्म्यात्मकावच्छेदकाभेदनतत्राभेदः सर्वसंमतत्वइतिसामान्य[illegible]स्या
वच्छेदकस्यासत्वेतदवच्छिन्नाभावस्यावश्यकः। बाधकाभावसंसर्गेधिकपदार्थमात्रास्यैवसंबंधि
तावच्छेदकत्वेनौचित्यादित्याहुः। सामान्यव्याप्तिमुक्त्वाविशेषव्याप्तिमाह। यद्वेति। एवंसाध्यवामिति
हृदयंनतुपृथिवीत्वादौगंधादिव्याप्तिव्याप्यत्वमेवंनस्यात्। सर्वास्यैवगंधादेःपृथिवीत्वादिस
मानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वात्। नचगंधवत्ताख्योपाधेःएवतत्रसाध्यत्वेनतुगंधादिव्य
गंधानतुमानापत्तावतुल्यविपक्षत्। व्याप्तिसाधकानुमानोच्छेदप्रसंगादितिवाच्यं। अत्रब्रूमः। तादृ
शात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकंयन्नभवतितदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यर्थः। नचैवंपूर्व
लक्षणाभेदः। तत्रहितदवच्छिन्नानाकतानापिसामानाधिकरण्यंहि उक्तावच्छेदकावच्छिन्नस्यसर्वास्यैच
व्याप्तिस्तुसमानाधिकरणाभावाव्याप्तिरित्यर्थइतिमहान्भेदः। तथाचयोगोलकीयावह्निस्तत्सम
त्वव्यापकइतिबोधः। अन्यथाधूमत्ववह्नित्वादिपुरस्कारेणोवतद्व्याप्यनिश्चानेऽनुमित्यनुपयोगि १९
त्वापत्तिः तदिदंवक्ष्यति। एवंतद्वह्नित्वधूमत्वयोरव्याप्तिःस्यात्तद्धूमत्ववह्नित्वावच्छेदेननत्र

तदनुमानेयोगीति। व्यतिरेकज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वानापत्तेः। प्रत्यंताभावगर्भलक्षणेप्रतियोगिवै
यधिकरण्यप्रवेशान्नदोषएवमित्यतआह। यद्वेति। यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता
वच्छेदकंयदवच्छिन्नंनभवतितदवच्छिन्नेनयेनयस्यसामानाधिकरण्यंतयाव्याप्तिः। नचैवंसा
ध्यसामानाधिकरण्यमियवास्तु किंहृदप्रतीकेनेतिवाच्यं। गंधादिव्यभिचारिणिद्रव्यत्वेइतिव्याप्ति
चारकत्वात्। स्वेति। स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगियद्धर्मावच्छिन्नत्वकत्वंस्वस्यतद्ध
मावच्छिन्नव्याप्यत्वमित्यर्थः। नन्वेवंपर्वतीयवह्निगृहेविनापर्वतीयधूमव्याप्यग्रहेकथं। त[illegible]स्मा
दनुमितिरितिचेत्। सामान्यलक्षणयावह्निनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तित्वेनतद्व्याप्तेरपिग्रहात्। संबंधि
द्वयप्रत्यक्षत्वेसंबंधस्यापिप्रत्यक्षत्वात्। वह्नित्वधूमत्वादिनासकलवह्निधूमोपस्थितौसर्वासांविशेष च५
व्याप्तीनांग्रहइत्याशयादाहुः। धूममात्रस्येति। अतएववह्निनिरूपितधूमव्याप्तित्वेनानुगतव्याप्यन्यूना
नतिरिक्तवृत्तितयाधूमत्वस्यव्याप्यतावच्छेदकत्वमितिभावः। नन्वत्यंताभावगर्भलक्षणेइदंसंयोगिस
त्वादित्यत्रातिव्याप्तिरित्यतआह। कर्मणीति। नत्वधिकरणभेदेनाभावभेदाभावाच्चएवसंयोगी
त्वःकर्मणिप्रतियोग्यसमानाधिकरण। सत्वद्रव्यत्वसमानाधिकरणइतिद्रव्यत्वेपिसायोगव्याप्तिर्न

स्यादिति चेन्न। प्रतियोगिसामानाधिकरण्यरूपविशेषणविशिष्टावच्छेदनस्य समानाधिकरणत्वरू
पविशेषणविशिष्टस्यात्यंताभावप्रविष्टत्वात्। गत्वकस्य च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यत्वेऽपि व्यधि
करण्यं विरुद्धमित्यवच्छेदनेदनतज्ज्ञाने तथाभावाग्रहकत्वान्नरशिम वलक्षणमस्त्येकं तज्ज्ञानाधीनज्ञा
नप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वविशेषणेनेत्याशयवानाह। यद्यपीति। अत्रापि साधनसामानाधिक
रण्यावच्छेदेन प्रतियोगिव्यधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं विवक्षणीयं। ततनोक्तव्याप्तिदस्तद
व्याप्य १ वस्थेति बोध्यं। अन्योन्याभावापत्तेरिति। अयमिमनिनप्रसज्जितामव्याप्तिमुद्धरति। नावतीति। भूतलदस्येति। अ
व९ नुप्रत्यभिज्ञानत्वेऽभ्रनष्टत्वनाशादपि संयोगवत्त्वेनवृत्तेत्तद्दोषास्त्व। मूलेति क्वचिदपि संयोगवान्ने
त्यबाधितप्रतीतेः संयोगत्वावयोरिवावच्छेदनेदनाविरोधश्च। किंच संयोगत्वेन संयोगवदन्यो
न्याभावान्यथासिद्धो घटान्योन्याभावोऽपि नासिद्धः। नाघटवत्त्वं ताभावनिवतत्प्रतीत्यन्यथासिद्ध
न्म रिति। वस्तुतस्त्वाकूतः। घटत्ववज्ज्ञानं विना घटत्वात्यंताभावज्ञानं न संभवति। तथा घटान्यान्यत्रिस्त्वगतं घटा व२
न्यत्वं च घटत्वात्यंताभावत्वं व्याप्त्येत्यात्माश्रया — दृक्षितिरिक्तो घटान्योन्याभावः छन्न घटादिसं २०
गा१ योगवत्स्यावच्छेदकस्य सौ सनंधीगच्छत निर्धाववयका हेतुध्यन्यथासिद्धो न तत्वंतिन्नदन्योन्याभावः

न३

स्वीक्रियत इति। वस्तुतो मूले संयोगावच्छिन्नात् वृक्षाद्दा शाखायां संयोगाभावावच्छिन्नो वृक्षोऽस्तीन्नइ
त्यलदप्रतीतिसचेताक्वचप्रतीतिविरोधादविशेनादतीत्यनन्यगत्या तस्याभिन्नविषयत्वं कल्प्यते। त
दुक्तं। अलेदस्याबाधितप्रत्यभिज्ञानादिति। संबंधत्वेति। संयोगत्वादिनेत्यर्थः। एवं च यथा मानुगमस्तथोक्तं न३
प्राक्। यद्वा संबंधत्वेनत्याप्तिश्चटितमिति मतानदोषाद्बाध्यं। एवं स्वपदादृयत्वदादिना लक्षणकरणे। अप्ये
ति। न चात्यंताभावगतीलक्षणे स्थले प्रतियोग्यसमानाधिकरणपादाने वाऽपि मताऽसिद्धिरिति वाच्यं। तस्य
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यपरत्वात्। तस्य च तत्रापि सत्त्वादिति भावः। ताद्दशेति
प्रतियोगिनि वृत्तो सति तद्वत्ताभावासंभवादिति भावः। न च प्रतियोगितावच्छेदकाभेदनाभावेनद्व्याद
स्थापनाद्विवावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यावश्यकत्वादिति वाच्यं। भावत्वादिनऽन्यथाभाववति द्विधावच्छि
न्नाभावः सिद्धत्वेन चैकसत्त्वे। न च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्याभावविरोधित्वादेकसत्त्वे
पि द्वयाभावो न विरुद्ध इति वाच्यं। लाघवात्प्रतियोगित्वेनैव विरोधात्। अभिमिभेरपराभावविषयत्वेनै न३
व्याप्यत्वेः सविशेषणादीतिन्यायात्। केचित्तु व्यासज्यवृत्तेरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वीक्रि
यत एव। प्रतियोगितापरं न व्यासज्यवृत्तिरित्याकूतः। ताद्दशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यन्नम

स्वर्गिद्ध कःशति वतर

वृत्ति। तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यर्थो ध्येयः। निरुक्ततादृशाभावाभ्युपगमपक्षेऽपीति। द्वितीये
माह। अभ्युपगमेवेति। यावत्साधनाव्यापकाव्याप्यसाध्यसामानाधिकरण्यपर्यवसितमनौपाधिक
त्वमाहुरित्यत्रेति। स्वं साधनं व्यभिचारित्यत्र। निवारणाय यावदिति। अवच्छेदकावच्छिन्नेति संपातायातै
एतादृशेति। स्वं साधनं व्यभिचारियेत्यस्य स्वव्यभिचारिणः स्वाव्यापका इति यावत्। तद्व्यभिचारित्वद्व्य
र्थ्ययत्साध्यं तत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यादौ विनाशसामग्र्यादिकं विना
शिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिकं च। साध्यव्याप्यं साधनाव्यापकमस्त्वीति न तत्र तिव्याप्तिप्रसंगः। या
वत्साध्यव्यापकव्याप्यत्वपर्यवसितमनौपाधिकत्वमाह। यद्वावदिति। अत्र यत्पदं साध्यपरं। सोपाधित्व
तिव्याप्तिवारणाय यावदित्यंत तावत्त्वेति योगिविरोधपरं तदवच्छिन्नातिरिक्तधर्मपरं। तेन नाशप्रमेय
त्वाघटत्वाद्यसिद्ध्यानकोपि दोषः। न वा केवलान्वयिसाध्यकेहेतौ साध्यव्यापकस्य व्यतिरेकिण
धर्मस्याप्रसिद्धिरिति वाच्यं। आकाशाद्यत्यंताभावस्य तादृशस्य तत्राप्रसिद्धत्वात्। नन्वेवं तत्प्रतियोगि
कात्यंताभावस्य आकाशादिरवस्य तदिदसामानाधिकरण्यं च तदधिकरणानधिकरणत्वमेव वा २१
च्यं तथा सत्यनवस्थासिद्धिः। आकाशाद्यधिकरणाप्रतीतेः। न च यदनधिकरणाधिकरणत्वमेवैतद

र्थः। वह्निरूपविशिष्टव्यापकाकाशाद्यधिकरणाद्यत्यंताभावानधिकरणमहानसाद्यधिकरणत्वेन सोपाधिसाधारण्या
पत्तेः। रीतिविच्छिन्नतादृशात्यंताभावसामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्याभावायस्येष्टत्वात्। एतद
विद्यस्य तादृशात्यंताभावनिष्ठसामानाधिकरण्यात्यंताभावकत्वमेवानौपाधिकत्वमित्यर्थो। बाधव्यः
तन्नात्यंताभावनिष्ठसामानाधिकरण्याभावस्य हेतुनिष्ठानौपाधिकत्वरूपत्वे विरुद्धमिति दूषणम
नवकं बोध्यं। यत्तु तदनधिकरणाधिकरणत्वमेव विवक्षितं तदर्थश्च तदनधिकरणताव्यापिका यदधिक
रणतायास्तत्वं। वह्न्यधिकरणतायामाकाशाद्यत्यंताभावानधिकरणताव्यापिका। अयोगोलके व्यभिचारा
दिति तन्न। अपदार्थत्वात्। विवक्षायां च यावत्साध्यव्यापकाधिकरणताव्यापिका यदधिकरणताया इत्ये
व विवक्षतां। लाघवात्। किं तदत्यंताभावादिगर्भत्वेन गौरवात्। अपदार्थव्याख्यानस्यान्यत्रापि तुल्यत्वात्।
वस्तुतस्तत्प्रतियोगिकात्यंताभावासामानाधिकरण्यमित्यत्र नञ्द्वयाभ्यासेन स्वसमानाधिकरणात्यंता
भावाप्रतियोगियावत्साध्यव्यापकत्वमित्यर्थो विवक्षितः। तेन नाप्रसिद्धिर्नवा सोपाधिसाधारण्यं। ना
पि यत्किंचिद्धर्मघटितत्वविवक्षागौरवमिति। अन्ये तु यावदिति स्वसमानाधिकरणात्यंताभावविशेषणं। तथा च स्व
साध्यव्यापकप्रतियोगिकयावदत्यंताभावासदसामानाधिकरण्यमित्यर्थः। नन्वेवं साध्यव्यापको

पर्यापकपदस्यासर्वपरस्यासर्वपरतायां किंचित्परत्वे। सा नाविशेषणावच्छिन्नैकप्रतियोगिकयाव
दयं नास्ता वा सामानाधिकरण्यवत्तत्सोपाधरूपिसंग्रहप्रसंगः। यथा यावंतियाकसंपादकानिताव
नितजातानीत्यत्रपाकपदस्य किंचित्पाकपरत्वं। अन्यथाऽसंभवात्। यथावा यावद्घटपत्रस्फकसवि
घटत्वावोपलाश्रित्यत्रघटपदस्य किंचिद्घटपरत्वं। तार्थेववक्तव्यत्वात्ः। अन्यथाऽसत्वादेवमिति चेन्न। तत्र
नाधेववात्वायं गोकमात्रपाकाद्यपस्थितेः। अत्रानुसाध्यव्यापकत्वाश्रयप्रतियोगिवैचेयावतिसंभ
वनितावदत्यंतासावतात्पर्यमिति तावदास्थितिः। अन्यथाप्रतिबंधकाभावकूटस्यकारणत्वमित्या
दोका गतिः। तत्रापियावत्वस्यैवकूटपदार्थत्वेव ऊक्तरीत्यैकप्रतिबंधकप्रतियोगिकयावदभावस्यत्
त्वेऽन्यतमप्रतिबंधकसत्वेपिकार्यापत्तेः। उत्तरग्रंथस्त्सुसाध्यव्यापकगर्भलक्षणेऽव्यवपरतया ने
यः। अतएवसाध्यव्यापकत्वइतिबहुत्वग्रंथस्तुपाठः संगच्छतइत्याहुः। यत्संबंधितेति। यत्संबंधिता
व३ वच्छेदकरूपवत्त्वं यस्यसाधनस्यतस्यसातत्साध्यसंबंधितानतसाध्यव्याप्तिरित्यर्थः। धूमसंबंधितावच्छि
विरणीत्यतदुक्तंअवच्छेदकरूपवत्त्वमिति। संबंधिता च सामानाधिकरण्यं तत्तत्त्वरूपकारणतात्लक्षण
संबंधितावच्छेदकदंडत्वाद्यवच्छिन्नदंडघटव्याप्यत्वंनापाद्यतइतिध्येयं। नन्ववच्छेदकत्वं नावच्छि २२

घ१

निश्चयजनकत्वं। जनकत्वस्य नियमगर्भत्वेनान्योन्याश्रयात्। नाप्यन्यूनानतिरिक्तदेशवृत्तित्वं। धूमत्वस्या
पि वह्निसामानाधिकरण्यन्यूनादेशवृत्तित्वात्। आलोकादेर्वह्निसमानाधिकरणेऽवृत्तेः। नापितदनति
रिक्तदेशवृत्तित्वं। इदं सुखिज्ञात्मत्वादित्यादौ व्यभिचारिणि गतत्वात्। आत्मत्वस्यसुखसामानाधिकरण
तत्वाधिकरणाऽनतिरिक्तवृत्तित्वात्। आत्मत्वंवी आत्मनिसुखाभावसमानाधिकरणमेवेतिवाच्यं। केवलान्वयिन्यसत्वात्। नापि साध्य चा२
सामानाधिकरण्याभावाधिकरणवृत्तित्वं। नच साध्याभावसामानाधिकरणवृत्तित्वं
एयाभावाधिकरणमवेतिवाच्यं। एवंह्ययामतकपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादाववव्याप्तिःस्यात्। एतद्वृ
वस्यापिमूलावच्छेदेनएतत्कपिसंयोगसामानाधिकरण्याभावाधिकरणवृत्तित्वात्। एतद्वृक्षत्वेसंयोगसामा
नाधिकरण्यसत्वात्कथंतदभाववृत्तित्वमितियदितदेनदाभत्वेपितुल्यं। अवच्छेदभेदेन विरुद्धयोरप्येकत्रवृत्तिर्नवि
रुद्धत्वपितुल्यमितिचेन्न। अत्रबूमः। अधिकरणैकादेशानवच्छेदनसाध्यसामानाधिकरण्याभाववा
न्यत्रैव वृत्तित्वेनतत्त्वेविवक्षितं। एतद्वृक्षत्वेवाधिकरणैकादेशमूलाद्यवच्छेदेनवसाध्यसामानाधिक क४
रण्याभाववत्त्वमितिविशिष्टव्यतिरेकस्य तत्रापिसत्त्वान्नाव्याप्तिः। आत्मत्वेवीश्वरस्वरूपाधिकरणवृत्तित्व

वच्छेदेन च साध्यसामानाधिकरण्यात्यन्ताभाववत्त्वेनोक्तनादकादशावच्छेदेनेतिनन्वानित्यादिः। केवलान्वयि
नि तादृशसामानाधिकरण्यात्यन्ताभाववत्त्वे गगनादावप्रसिद्धेश्चेत्यर्थः। यत्र त्वयमभिधेयत्वानुगमयत्वा
दित्यादिव्याप्तावव्याप्तिः। प्रमेयत्वस्य तादृशसामानाधिकरण्यात्यन्ताभाववत्तिगगनादौ वृत्तेः। न च तत्र व्या
प्तिरिव नेति वाच्यं। तत्रानुमानप्रवृत्तेर्निःकृत्तकावत् प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन वह्यमाणाया वृत्तिमनि
प्रमाय निधियत्वा। स्मरवृत्त्यवाच्यत्वादित्यादिचेत्। वृत्तिमत्प्रमेयत्वमादायैव तत्रोक्तलक्षणसत्त्वात्। वृ
त्तिमत्त्वभागस्य व्यभिचारवारकत्वात्। प्रमेयत्वमात्रेणैव तत्र व्याप्तिनिरूपणे। न च प्रमेयत्वमात्रमतिप्र
सक्ततया न तन्निरूपकमिति वाच्यं। व्यर्थविशेषणघटितत्वे सति व्यभिचारित्वा हेतुत्वमेव हि धर्मस्य
व्याप्तिनिरूपकत्वे तन्त्रं। न च न तिप्रसक्तमपि गौरवात्। न च वृत्तिमत्प्रमेयत्वस्यैव तथात्वे तदवच्छिन्न
स्य व्याप्यत्वे स्यान्न गगनादेरिति वाच्यं। इष्टापत्तेः। एतेन नीलधूमत्वस्यापि तथात्वात्तेनापि रूपेण तस्य
व्याप्तिग्रहापत्तौ नीलधूमस्यापि लिंगत्वेनोपन्यासे नीलत्वस्य वैयर्थ्यं न स्यादिति निरस्तं। तत्र रूपत्वस्य का
रणापि धूमनिरूपकवह्निव्याप्तिमत्वे गौरवात्तेन रूपेण तद्ग्रहाय प्रत्यत्वाभावात्। तथा च तत्र धर्मानिरासाधि २३
नत्र शरीरत्वे सती व्याप्तिविशेषणमात्रयथाङ्कः। यत्तु यदाश्रयसमानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगि

तौ साध्यसंबंधितानवति। न तदवच्छेदकं ईश्वरात्मन्यात्मत्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वेन वस्तु
त्वसंबंधितानतिप्रसंग इति तन्न। अत्र हि संबंधितासामान्यं विवक्षितं सामानाधिकरण्यं वा। घटत्वे घ
टव्याप्यतापत्तेः। नान्त्यः धूमस्यापि वह्निव्याप्यतानापत्तेः। वह्निसामानाधिकरण्यस्य धूमत्वाश्रयेण सामानाधि
करण्यान्यतात्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वात्। न हि धूमत्वाश्रयाधिकरणं महानसादौ वह्निसामानाधिकरण्यं किंतु
धूम एवेति। यदपि साध्यासद्वृत्त्यसद्वृत्तित्वं तत्त्वं आत्मत्वं साध्यासद्वृत्ती ईश्वरत्वसद्वृत्ती नोक्तदोष इति।
तदपि न केवलान्वयिनि यद्यपि साध्यासद्वृत्तित्वाकाशादेरप्रसिद्धेस्तथापि तदसद्वृत्तित्वं तदधिकरणा
नधिकरणवृत्तित्वापसिद्धमेव। न चाधिमासद्वृत्तिपदस्य तदनधिकरणावृत्तमर्थः। धूमासद्वृत्त्ययोगोलक
वाद्यनधिकरणमहानसत्वाद्यधिकरणवह्निवृत्तित्वात् वह्नित्वस्य वक्ताशपि धूमव्याप्यतापत्तेः। न च तदनधि
करणमात्रवृत्तित्वे हि न तावह्नित्वे धूमासद्वृत्त्ययोगोलकत्वाद्यधिकरणाधिकरणेपि वह्नेर्वृत्तेरिति
वाच्यं मात्रपदस्य वाह्यदयस्य तदधिकरणस्य केवलान्वयिन्यप्रसिद्धेः। तथाकाशादेरवसाध्यासद्वृत्ति
वाप्तेः यन्मते व्याप्तिज्ञानमनुमितिजनकं तन्मते व्यभिचारज्ञाने सत्यपि व्याप्तिज्ञानस्यानिष्टप्रत्यू
हत्वात् कथं नानुमितिः। व्याप्यत्वाभावज्ञानस्यैव विरोधित्वादिति चिंत्यं। अन्ये तु अवच्छेदकत्वं स्वरूपसं

बंधविशेषः। संयोगादिशब्दात् स्वादीः समवायावच्छेदकत्वं। संयोगस्य वृत्तेः समवायसंबंधावच्छेदके विशेष
किरणा
णनाविशेषइति गुणाविल्यामसिध्यनात्। एतच्चाभिप्रायदकं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामव्यभिचरितसा
मानाधिकरण्यादिज्ञानं तत्र व्यभिचारज्ञाने सति तज्ज्ञानाभावेन याद्दकाभावान्नितप्ताभिप्रायदृश्या
ज्ञः। अथावनिसंबंधिताव्याप्तिरिति शब्दलक्षणार्थः। तदवच्छेदकरूपवत्त्वं व्याप्तिरित्येतल्लक्षणार्थ इति
नपौदीनरूक्ष्यामिति ध्येयं। अवच्छेदकं च हर्त्वेक्वाभवृथाद्यौ न चात्रमातद्भसन्नासेवव्याप्तिवैयर्थ्यत्वपर्यव
सानेध्रूमत्वं कथं तदवच्छेदकमत आह। दृितिवाच्यौ। उपहितानुपहितादिनतेयोरूपपत्तिः। उपाधिनेति। ज
नकत्वादिसंबंधेन। इंधनादर्वेन्ध्यादौ धूमादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वादित्यर्थः। यद्यप्यार्द्रे
तथा५ नप्रजन्यवह्निर्वेविशिष्टं तथापि विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वमिति तात्पर्यः। आर्द्रेंधनजन्यकत्वे
नग्रास्ताकरमतमाह। अत एवेति। उपष्टंभकं स्मरमाह। अत एवेति। न चोपाधत्वादेंधनादावि। लक्षणं क्रवमि
त्यर्थः। अथतस्यानुपाधित्वेनसंयोगादकमिदमुपाधिलक्षणमतिव्याप्तकेस्यादित्यर्थः। ननु तत्वेऽप्येवं युक्ति
त्रावच्छेदकमावश्यकं स्यादित्यत आह। व्यभिचारिणीति। अत एवेति। विरोधजनज्ञनायसाध्यसंबंधिना २४
वच्छेदकस्यावश्यकत्वादावित्यर्थः। अन्यथेति। व्यभिचारोपपादकत्वेनोपाधिकल्पेनेनुमानदूषक

न्य३

त्वेनेनुमानदूषकोपायनैवच तत्कल्पनेस्फुटव्यभिचारेणैव तदनुमानदूषकता। प्रयोजकत्वात्। तथाप्यो
पपादकं विना उपपाद्यानुपपत्तिरूपतर्कसाचिव्याद्व्यभिचारेण तदनुमानमित्यर्थः। अत एवेति। मतएव
वसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वमुपाधेरतएव तद्रूपलक्षणाव्याप्तिः। उपाधिनिरुक्तिनिरोधः। साधनाभिम
तत्वकारत्वकपाधिरसाध्यतइति। एतच्चानंतरोक्तलक्षणानुसारेणद्रष्टव्यं। न त्वेवं हि नोस्वहृ
उपाधिपृ भिचाराप्रसंजकत्वमितिपर्यवसितं तथा च विषमव्याप्तस्यार्द्रेधनादरूपाधित्वं न स्यान्न चेष्टापत्ति
दूषणत्वमवेनत्वा। स्वतंत्र्याक्पाधिव्यवहारादित्यत आह। लक्षणमिति। ना। स्वतंत्रपाधिव्यवहारनिमि
त्तं। तथा च आरत्त्रपरिभाषितत्वनिमित्तचतुर्था विषमव्याप्योपाधिव्यवहारविषय इत्यर्थः। जपाकु
सुमादिसाधारणास्वच्छत्वधर्मोपसंक्रामकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तयोगात्पूर्वं विषमव्याप्तनोपाधिपद
शक्यइत्यादौ। विषमव्याप्तस्येति। प्रवृत्तीति। उक्तप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः। नन्वेवं तत्तेनेव रूपेणदूषकता
पिस्यादितिविषमव्याप्तानहृषणंस्यादित्यत आह। दूषकताचेति। एतच्च विषमव्याप्तसाधारणमि
त्यर्थः। नन्वेवं व्यभिचारानायकत्वमेवोपाधिलक्षणमस्तु किं लक्षणांतरेणेत्यत आह। नावति।
प्रयोजकेति। अप्रयोजकत्वसाध्यव्यभिचारित्वयोरित्यर्थः। नचेष्टापत्तिः। आरत्त्रउपाधिव्यवहारा

पि१ पि३

नावादितिभावः। नचरूक्तनिरुक्तव्याप्तिस्त्रयाणां ज्ञानासंभवान्नानुमानं प्रमाणमित्यभिप्रेत्याह। मीमांसक
खंडनचार्वाकाभ्यां भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वमंगीकरोति। भयमिति। सकृद्दर्शनगम्यत्वं चक्षुरादिनिर
स्यामेवेतिभावः। अन्यथेति। व्याप्तिज्ञानवत्त्वं व्याप्यतावच्छेदकज्ञानस्येति जननापात्तः। न संस्कारा विषयत्व न३
स्यतुल्यत्वादित्यर्थः। नन्वव्यभिचारविशिष्टः सहचारएवव्याप्तिः। तथा च तत्प्रत्यभिज्ञायामिव विशिष्टथा
बा१ ज्ञासमानविषयत्वमस्त्येवेति विकल्पादूषणान्तरमाह। किंचेति। आद्यदोषमाह। एकत्रेति। द्वितीयत्र आ
ह्वेति। यद्यपि प्रथमदूषणेन द्वितीयदूषणं द्वारा संभवति तथाप्येकत्रापि घटपाकजरूपरसबाहु
ल्यसंभवाद्दूषणान्तरमुक्तं। तृतीयत्र आह। एकान्नेवेति। ननु भूयस्त्वं बहुत्वं तच्चानुगतमस्त्येवेत्यत आह। अ
पिचेति। तत्कर्मस्वद्भूतमिति। भूयोदर्शनमित्यर्थः। तथेति। व्याप्तिग्राहकमित्यर्थः। ननु भूयोदर्शनं साक्षान्न
व्याप्तिग्राहकं किंतु तत्कोटिप्रवेशद्वारा व्याप्तिग्राहकमित्यत आह। नचेति। व्युत्पन्नस्येति। तत्कर्मत्वव्याप्तिज्ञा
नवत इत्यर्थः। न विवादवेति। सहकारदर्शनादिसहकृततर्कएव व्याप्तिग्राहकोस्त्वित्यर्थं व्याप्तिसादृकेति। य३
अन्यथा शिथिलमूलत्वेन तस्य व्याप्तिग्राहकत्वाभावात्। तथा च तर्कमूलव्याप्तिरपि तर्कान्तरेणग्राह्यैवेति न
वास्थेतिभावः। शंकतेति। जातमात्रस्येति। अतो नानवस्थेति। नचादृष्टवान्यत्रापि क्वचित्तर्कमूलत्वं व्याप्तिज्ञाने न २५

बा३ विकल्पो१

कमपेक्षणादितिभावः। केचित्तु क्वचिदेवानुमानेऽनवस्थापरिहारोयमित्याहुः। शंकते सामान्येति। ततः
किमित्यत आह। सामान्यस्वरूपतावेति। तथा च सामान्येन मानेसामान्यं व्यक्तिज्ञानं विनानेति। तावद्व्यक्तिज्ञाना
र्थं भूयोदर्शनापेक्षेतिभावः। ननु सामान्यतायत्तिविशेषनिषेधानुज्ञा तस्य प्रत्यासत्तित्वमनुमतमन्यथा तत्प्रका तो४
रकज्ञानानुपपत्तिः। इत्येवं ज्ञातस्याप्रकारत्वादितिभावः। इदं चाभ्युपगम्योक्तं। वस्तुतः सामान्यं सामान्यप्रत्यासत्तिर्नो त५
पगम्यत इत्याह। तदनभ्युपगमाद्वेति। अयोग्येति। तथाचानोपाधिकत्वज्ञानेन व्याप्तिधीहेतुरितिभावः। मानाभावं शं
कते। अन्यथेति। इत्थं च नोपाधिकत्वज्ञानकारणत्वं तुरस्कृतं शंकते। अधुना साध्यादिसहचरितधर्माणामनुपाधि
त्वसंशयस्तस्य व्यभिचारसंशयद्वारा व्याप्तिधीप्रतिबंधकत्वमितितन्निरासस्य प्रयोजकत्वं तुरस्कृत्याशंकते
नापानरुक्त्यं। अयोग्येति। तथा च तत्संशयस्याप्रतिबंधकत्वमेवाच्यमतः किं तदुच्छेदार्थभूयोदर्शनेनेतिभा
वः। नत्वेति। अयोग्योपाधिसंशयाधीनव्यभिचारसंशयाच्छेद इत्यर्थः। तत्केमिति। तत्कमेवेतिभावः। ननु य
त्र योग्योपाधिशंकानास्ति तत्र भूयोदर्शनानपेक्षा स्यादित्यत आह। अपिचेति। संस्कारः उभयत्वं स्मृतिद्वा
पात्त इत्याशंकायां स्मरणस्य चेति। प्रमाणान्तरत्वापत्तिरिति। यद साधारणी सहकायं सादयमनो बहिर्गो
चरां प्रमां जनयति तस्य च प्रमाणत्वनियमादितिभावः। सकृद्दर्शनगम्यत्वमुपपादयति तथाहीति। अर्थ

ति१

अथ सराधिपयनावानुपपत्तेराह । नकालेति । नन्मते कालस्य षडिंद्रियवेद्यतया न चाक्षुषत्वादिविरोध इति ध्ये-
यः । स्वप्रकाशरूपमिन्यानन चाक्षुषत्वमुपपादितं । चक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वास्येत्वचाक्षुषत्वादिति भावः । स्व-
मतेदृष्टांतमाह । दाघीवृति । उपाधिस्मरणसतीति । याद्दृत्ता । स्वसमग्री परमात्रउपाधसत्वग्राहीकाताद्रूपेव सा २
द्विनोरवेतिन्यायनानुमितिहेतुरित्यर्थः । पौश्नीति । अधीकरणज्ञानस्य वस्तु । उपाधसत्वगोचरस्यापि
न ५ तत्वाप्रकारकतयोपाधसत्वादवमेकारसंशयनिवर्तकौ समानप्रकारकनिर्णयास्य वसंशयविराधित्वा- वं ५
सा ५ त् । तथा वह्नयोर्दर्शनादिना तादृशनिर्णनंतरंतछंकायनीयतइत्यर्थः । अन्यफापत्यतत्प्रकारकनिर्णयस्ये-
व संशयविराधित्वात् । तथा वह्न्यो दर्शनादिना तादृशनिर्ण यानंतरं तछंकायनीयतइत्यर्थः । अन्य-
प्यतत्प्रकारकनिर्णयानंतरमपितत्प्रकारकसंशयमुपपादयति । याद्यतिस्वतःप्रमाण्यवादिनाप्य
नुभूयमानस्यप्रामाण्यसंशयस्य कथं विउपपादनीयत्वादितिभावः । प्रत्यक्षवइति । नन्मते लौकिक-
प्रत्यक्षात्स्वनप्रत्यक्षमात्रएवतथात्वमितिभावः । यद्यपि सव्यार्थिपरस्यज्ञानमात्रमसंजवितथाप्यत्रप्रत्य-
क्षस्यपराभिप्रतत्वात्तादवखंडितमितिध्येयं । स्वैकदेशिमतेहूषयितुमन्यस्यतीकचिदिति । कचि २६

प्रथमतइति । कचिद्वह्निं विनापितधूमःस्यादितिशंकायां वह्नित्वादावच्छेदकं त्वसंशयस्यैव प्रतिबंधका-
वादितिभावः । नैयायिकमुखेनमीमांसकमास्कंदति । मिवमिति । किंवेति । यावद्वादः प्रथमदर्शनेन
दृष्टौ तुमशकात्वादितिभावः । व्याप्तिज्ञानंहेतुरिति । अनुमतात्विविशेषः । विशेषणेति । यद्यपिविशेषण-
ज्ञानजन्यत्वेविशिष्टज्ञानेपरोनमन्यात । तथापिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानंविना विशिष्टवै-
शिष्ट्यज्ञानंनस्यादितिभावः । नतूपाधिस्मरणसतीत्यादिमात्वेतारवेतिज्ञान्यायनउपाधसत्वप्र- ना ५
वं६ कारकज्ञानस्तामाग्र्यहेतुरित्यत्कतथाचकथमुपाधसत्वज्ञानमितिःस्यादित्यपरितोषादाह । वस्तु- धा ।
तस्त्विति । सहचारादित्यादियादनव्यतिरेकित्वादिपरिग्रहः । आशयनविशकं क्षकके शयति । यत्निवा-
रसंशयइत्यथ्य निवारवृत्तित्वाभिप्रक्रअनौपाधिकत्वादितिव्याप्तिपक्षतदत्वावसंशयोद्रष्टव्यः । अ-
शयस्तु द्योटयति । नति । किंवेति । यद्यपितादृशग्राह्यसंशयस्यत निश्चयप्रतिबंधकत्वयोग्यता संशय-
न स्या ३ स्यापिशाब्दज्ञानकारणावैतस्याप्याह्यसंशयपर्यवसन्नचात् । विशेषदर्शनसाहित्तवाझातणापिव्या-
प्तिचारादिसंशायसतिनव्याप्तिनिश्चय इतिसर्वसिद्धमित्यनन्यगत्याविशिष्टस्यापितस्य प्रतिबंधकत्वं
कल्पनीयमव । अतएवानुपदेमवसिद्धांतज्ञानेनिश्चयशंकाचायनेनव्याप्तिचारसंशयस्यप्रतिबंधक

चेमाविःकरिष्यतीतिभावः। एवंनन्वयोदर्शितवानकौप्याप्तिग्राहकइतिव्याप्तिज्ञानाभावान्नानु
मानंप्रामाण्यमित्यपिप्रत्युक्तम्। एवमिति। अत्रोच्यतइति। सहचारज्ञानत्वेनवाहेतुत्वं। ननुन्वयो
दर्शनत्वेनसहदर्शनत्वेनदर्शनत्वेनवा। तत्रतत्त्वस्यसाधारणं। यादवयस्यव्यभिचारज्ञानविर
हसाहित्यं। तादवतनव्याप्तिर्दर्शितस्यार्थः। ननुसहचारदर्शनस्यहेतुत्वमानाभावः। नचविशेष
णज्ञानविरहसाहित्यं। तादवतनव्याप्तिर्दर्शितस्यार्थो विनतस्यहेतुत्वं। सहचारविशेष्यकव्याप्ति
ग्राहव्यभिचारात्। सहचारज्ञानत्वेनतद्धेतुत्वस्यतथाप्यनुपपादनाच्च। किंचैवंव्याप्तिघटकपदार्थान्त
रस्यापिविशेषणत्वेनतज्ज्ञानमपिकारणत्वेनाश्रयेत्। यदिचयंव्याप्तिग्राहकविशेष[redacted]सामग्रीनिरु
क्तितन्नोक्तंतदासहचारज्ञानेपितुल्यं। तस्माद्व्यभिचारादिप्रतिबंधकाभावोपमितिव्याप्तीन्द्रियसंनिक ज्ञा.ना.५
वं३ र्षादेवव्याप्तिनिश्चयोनतुतदाप्राक्तनिचेत्। अत्राहुः। अष्टदोतिसहचारस्यसर्वथाव्याप्त्यग्रहात्स्वतंत्रा
न्वयव्यतिरेकाभ्यांतस्यहेतुत्वं। अतएवसहचारत्वमपिविरुद्धमपिव्याप्तिग्रहइति। ननुतथापितस्यत
त्वेननाहेतुत्वंसहचारविशेषणत्वव्याप्तिग्रहविशेषणज्ञानत्वेनैवहेतुत्वात्। व्यभिचारविशेषणेच २१
तद्ग्रहएवअन्यथासिद्धत्वादितिवाच्यं। व्यभिचारांशग्रहणत्वेनहेतुत्वानभ्युपगमात्सहचारांशग्रा

क२ के

हस्यान्यथासिद्धेः। व्यभिचारज्ञानविरहस्यापितत्रैवहेतुत्वाच्च। विशिष्टग्रहस्यसामान्यसामग्र्यातएवोपप
त्तेरिति। वस्तुतोव्यतिरेकसहचारज्ञानस्यान्वयव्याप्तिग्राहकत्वेमिथ्याग्रस्फुटंतस्यचनविशेषणाद्
नात्वनमादहुत्वं। व्यतिरेकसहचारस्यान्वयव्याप्तौविशेषणत्वाभावात्। नापिसहचारज्ञानत्वेनानिश्चंगात्। किं
उव्यभिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानत्वेनतत्त्वान्वयव्यतिरेकसहचारसाधारणं। यद्यपिसहचारज्ञानस्यानव्य
भिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानत्वेनतत्त्वान्वयव्यतिरेकसहचारसाधारणं। यद्यपिसहचारज्ञान[redacted]त्वेमहानसा
रीवह्निर्धूमसहचारग्राहकप्रयोगोलकेव्यभिचारग्रहात्। तथापिसहचारग्रहविषयीभूताधिकरणव्यभिचा
रज्ञानविरोधित्वमस्त्येव। नहियत्रैवाधिकरणेसाध्यसाधनयोस्सहदर्शनावयावसिहचाराटहृत्तेनत्रैवव्यभिचा
रज्ञानेसेनवति। अन्वयसहचारस्यग्राहकसाध्यात्यंतात्तावदस्यव्यतिरेकसहचारग्राहकसाधनस्यतत्र। ग्रहान्नसाध
नसाधनत्यंताभावसमानाधिकरण्यग्रहस्यव्यभिचारग्रहत्वादिति। व्यभिचारज्ञानंचयादृशंकेवलावोयिसा
ब३ धारणंप्रतिबंधकत्वेनसहचारज्ञानस्यतन्निर्वक्तव्यं। तद्विरहोग्राहकत्वेनबोधकः। उपलक्षणंचैतत्। अन्यथापव
दिज्ञानविरहसहकृतत्यपिबोधकत्वेनचितदपिविशेषाणेदर्शनसतिसाधारणधर्मदर्शनतयासंशायकाम
वस्यान्ननुनिश्चायकमितिवाच्यं। कोऽस्मृतौतत्स्मृतौवातर्कसहकारेणानस्यव्याप्तिनिश्चायकत्वात्। नन्न

व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारदर्शनेन तद्धेतोरवेतिन्यायेनानुमितावेव हेतुरस्तु न तु व्याप्तिज्ञानं शक्तिर्हेतु
र्न वा व्यभिचारज्ञानस्य ग्राह्याभावानवगाहित्वेनानुमितिप्रतिबंधकत्वाभावेन तदभावो हेतुर्वाच्यः तस्मादनुमि
न ३ तिजनकं न कश्चिन्नूनमव्यभिचारज्ञानं विषयत्वेनैव तस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वे। ननु साक्षात् यादृशतर्कस्य मूलव्याप्ति
व्याघातेन शंकानावतरति तादृशं वह्निधूमकार्यकारणभावग्राहकं तर्कमुदाहरति। धूमो यदीति। घटादौ व्यभि
चारवारणाय सत्यंतं। वह्निसमवहितसामग्रीजन्यत्वधारणाय विशेष्यं। धूमस्य वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चय
दशायामवतर्को यमिति तस्तेन सत्यंतं विशेषणं। स्वस्य व्याप्तिरकमादाय नास्य विपर्ययपर्यवसानं। एवं च वह्न्यसमव पदर्य १
हितान्यत्वानिपातविशेषणमथवानिमतं। तथा चावह्नेरेव न विष्यति। कश्चिद्वह्निं विनापि धूमो भवेन्न विष्यतीति
ग्र६ शंकाद्वयमापाद्यापादकव्याप्तिसंदर्भपरिपंथिन्नूनमपि पक्षविशेषणाद्यपरिपंथि यादृशोऽपरिहृतमितिध्व
चे ५ यां। अप्रयोजकत्वशंकाता। अहेतुकं इति निरुपादानमिति। तदुपादाने हेतुत्वनतधूमवह्न्यादिकार्यकारणभावज्ञान
मवेत्यर्थः। शंकाया विरोधिनिश्चयप्रतिबंधकत्वादिति भावः। ननु वह्निधूमादिकार्यकारणभावः प्रथमं यदि गृह्यते
तदा किमनेन तर्केण। एतत्कर्त्तव्यस्य कार्यकारणभावग्रहस्य प्रागवज्ञातत्वात् तदिनं कार्यं संमनगृह्यते तत्र तदा
प्रतिबंधकाभावेनोक्तशंका कथं विनिःसरेत् एवं तज्ज्ञानमुत्पादयेदिति चेत्। अत्र के चिन् धूमार्थं वह्नेरुपाद २८
नं कथं कुर्यादित्यत्र धूमार्थं समवहितानुपादाने नियमतः कर्तुं कुर्यादित्येव विवक्षितं। तथा च तदुपादानमे

वह्न्य १

व च धूमोऽपि वह्न्यसमवहितानुपादानमेव च वह्न्युपादानेनेति विवक्षितं धूमार्थं नियमतः तदनुपादाने हेतुत्वं धूमस्य तदज
न्यता ज्ञानं वह्निधूमयोः कार्यकारणभावज्ञाने अन्वयव्यतिरेकदर्शनादिन्यत्र वत्येवं तथा च वह्निधूमयोः कार्यकार
णभावज्ञानं पूर्वमनुत्पन्नमेवानेनैव तर्केणोत्पाद्यते तर्कश्चायं पूर्वोत्पन्नादृष्टधूमगोचरवह्न्यसमवहिताजन्यत्व
ज्ञानात् कार्यं सिद्धत्वकमेव तिज्ञानाद्योक्तशंकात्रयो व कामा रहितो न वतीत्याहुः। तन्न। वह्न्यसमवहितानुपादान
स्यतादृशशंकाप्रतिबंधकत्वेमानाभावात् शंकाया विरोधिनिवर्त्यत्वात् धूमवह्न्यसमवहितजन्यत्वज्ञानाभावा निश्चयाप
त्तदनुपादानं स्याद्वह्निजन्यत्वज्ञानाभावाद्वह्निं विनापि स्यादित्याशंकापि स्यात् को विरोधः। अन्ये तु तदुपादानपदे
न तदुपादानप्रयोजकान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव विवक्षितं तादृशदर्शकाप्रतिबंधके। यद्वा छादनयव्या
पकधर्मदर्शनेन तज्ज्ञानस्यापि तच्छंकाविरोधित्वात्। अत एव धूमवत्त्वावच्छादनव्याप्तिग्रहे धूमवद्दर्शनादेव पर्वते वृ
त्तिधूमे न व्याप्तिसंशय इति तद्धिंत्यं। अन्वयधीनुविधायित्वज्ञानस्यान्यथासिद्धव्यभिचारिसाधारणत्वेन शंकाप्रति
बंधकत्वाभावात्। नियमादित्व इति न तज्ज्ञानं च कारणत्वग्रहपर्यवसन्नमेवेति पूर्वोक्ता दोषानुवृत्तिरिति। अत्रोच्य
ते। न हि सर्वत्रानेनैव तर्केण धूमवह्निकार्यकारणभावग्रहः। कारिस्मरणादिविरहेण स्वतः सिद्धशंकाविरह १
वयादिज्ञानवतस्तद्ग्रहे बाधकाभावात्। स्वतः सिद्धशंकाविरहेऽनेनापि तर्केण तद्ग्रहे बाधकाभावादित्यादि

व्याप्तिग्रहे १

दमुक्तं। कथंचिदनतः सिद्ध एवेति। तस्मात्सर्वत्र शंकास्यादेव ततः कुत्रादिनव्याप्तिग्रहस्ततोनुमानं न प्रमाणमिति नियम
स्याव्यकादिमिन्नत्वेनं प्रत्यक्षत्वान्नायं नियमः साधुर्यः सर्वत्र शंकेति। तथा सत्यनतादृशान किं पितादृश शंकायां
सत्वतो धूमार्थं वह्निकपादाने व्याहन्येत। न हि दृष्टमाह। न हि संसचरितस्वयं वन्ह्यादिकं धूमादिकार्थी योनियमतत्पाद
नत्वकारणेन तत्याशंकते भवति। तथा च शंका न तत्त्वं सा वा न व्याप्तिग्रहानुपपत्तिर्भवानवस्थेति सिद्धमनुमा
नमिति निरस्तमित्यदातो। व्याघाततावेन न शंकाप्रतिबंधकं। व्यनतस्य नियमगमीत्ततियाऽनवस्थास्यात् न किं तु स्वक्रियां
वत्याह। एतेनेति। तत्रापीति। व्याघातज्ञानेपीत्यर्थः। स्वक्रियायां इति। अत्रस्वक्रियापदं वादछसूतनिश्चयोपलक्ष
णं। विरोधिनिश्चयास्येव शंकाप्रतिबंधकत्वादिति ध्येयं। अतएवेति। व्याघातो यदस्ति तदा शंकास्त्येव स्वक्रियाविरो
धप्रतियोगित्वाशंकायां जातायामेव स्वक्रियाविरोधात्मनो व्याघातस्यावतारात्। तिः प्रतियोगिकस्य विरोधस्य
संभवात्। न च तत्र व्याघातः इत्यनुषंगः ततः प्रतिबंधकत्वान्निमन व्याघातविरहात् तत्र सुतरामेव शंका। तथा च व्याघाता
वधिराशंकानत्वशंकावधिरिति कुतः व्याघातस्थलेपि शंकावश्यं सा वतन्निवर्तनार्थमपिद्वनस्तकं तियानुसरणे
ऽनवस्थापत्तिरिति खंडनकारमतएवापास्तमित्यर्थः। नहीति। यत्रहि व्याघातः शंकायां तत्रावधिर्भवतीत्युच्यते
नहि तत्र व्याघातश्चेच्छंकाऽस्ति एवमनवनि किंतु स्वक्रियैस्व व्याघाताश्रयः तर्हि शंका प्रतिबंधकेत्यर्थः। नचेति ३५

यदि हि विपरीतनिश्चयजनितविरुद्धस्वक्रियास्थले शंकोत्पद्यत एव। किं तु स्वक्रियाव्याघातः परं तदाश्रयको वतरतीति तथा
विपरीतनिश्चयानंतरं विशंका निवृत्तिरपि न स्यात्। न हि यस्मिन्निश्चये सत्यपि या शंकोत्पद्यते सा ततो निवर्तेतेति
तावः। भूयोदर्शनं विनेति। व्याप्यावाहः। व्युत्पन्नस्य प्रथमदर्शनादिपि तत्कचिताशन्। सह इति। भूयोदर्शनस्य पोर्थ इत्यर्थः। तर्कस्या
प्रमात्वादित्याप ...स्कूतस्तर्कस्य प्रमावै निव्यापारतयेव संस्कारस्य न प्रमाणं। वृमितिरूत्वं। तवेति। व्यभि पि४
चारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनमित्यर्थः। व्याप्तिग्राहक इति व्याप्तिग्राहक विशेषण इत्यर्थः। यद्यपि बाधिता
वतया व्य भिचारज्ञानविरहस्य साध्यप्रसिद्धितया पदार्थापस्थितितया सहचारज्ञानस्य शब्दानुमित्योरपि हेतु
त्वमस्ति। तथापि बाधसंशयस्य तदुभयत्रादोषतया व्यभिचारनिश्चयविरहमात्रहेतुत्वेन सहचारज्ञानस्य तत्त्वजनक
तया विवक्षितमिति ध्येयं। अंतो दृशायतीनान्विति। अपर इति। अत्रेदमत्र निमित्तबीजं। एवं स्वानपानाठले नवस्थो
द्धारपि वह्निधूमयोर्व्याप्तिग्राहाय मुक्ताशंकावतार उक्तप्रकारास्येवानुसरेण स्याश्रयो जकत्वादिति। अ यत्रि
त्विति। अनादिसिद्धत्वेन शङ्का नात्रिः शंकमवगम्यमानं कार्यकारणभाव विरोधादिकं या। विरुद्धास्त्वलमूतोनतकभिव
स्थमित्रावः। तत्रेति। तत्र मूलस्त्वतकार्यकारणभावविरुद्धतादि सिद्ध्वेत्रमाणानुविधानेनुमानयम्यर्थ वसानात्तथा
रोधादे थासत्त्रापितकातापक्षायामनवस्थेति भावः। अनुपपत्तरपीति। तथा स्वअनरनवस्थेति भावः। व्यभिचारादिति वे२
विशेषान्यकल्पनेनालाघवइति भावः। अनोपाधिव्यदइति भावः। अनेनोपाधिग्रदइति। तथा च तर्को मवव्याप्तिधी

हेतुरस्त्विति भावः ॥ तत्साधनत्वेति । साध्यव्यापकसाधनव्यापकत्वसाधनत्वमित्यर्थः । व्याप्तिग्रहे परंपरया पितृकरत्वं प्रयोज
कत्वमिति यद्वदंति । तथा मनुमानमात्रोच्छेदस्तथा हि व्यापकव्यतिरेकेणापि व्याप्यव्यतिरेकसाधनमनुमानं तत्रापि
पाकतरत्वप्रसंगेन व्याप्यव्यतिरेकसाधनमूलानुमानादेव साध्यसिद्धिः स्यात् । किंचानुमानमात्रोच्छेदकत्वलक्षणप्रति
कूलतर्कादिव्यतस्य साध्यव्यापकत्वग्रहे इति नोक्तदोष इत्यनत्राह । अपि वति । अत्र व्यतिरिक्तनिसाध्यं पर
रमं तदुक्तं । क्रियादौ द्विकर्तृकादौ मानमस्मन्मते न प्रयोजकत्वबोधकं । तस्मादिति । व्याप्तिचारणात्तर्कस्य
व्याप्तिग्रहहेतुत्वं निषिद्धं न तु व्यभिचारशंकानिवृत्तिद्वारा प्रयोजकत्वमपि निषिद्धमिति भावः ॥ उक्तप्रकारेणैव ति
अत्यंताभावगर्भव्याप्तावत्यंताभावे सप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वप्रवेशादन्योन्याभावगर्भव्याप्त्यपेक्षया गौ
रवमिति भावः । अत्र वदंति । नव्यास्तिस्तुमिति हेतुः । किं तु तज्ज्ञानं तथा च यज्ज्ञानस्य तद्धेतुत्वेन वाछेदकं लघु तत्त्व
ति सेव व्याप्तिरूपा दयाता दवी गुरुशरीरा यद्यत्यंताभावगर्भेव सा न हि तत्रेप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमाग
स्याप्यत्यंताभावविशेषणस्य ज्ञानमनुमित्युपयोगीति तस्योपादानं किं तु व्याप्तिस्वरूपकथनमात्रार्थं । न तु तस्य ज्ञा
नं विनापि व समानाधिकरणसकलात्यंताभावप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणधूमवानयमिति ज्ञानसत्त्वेप्यनुमि
तौ विलंबाभावात् । संयोगात्यंताभावोपि न प्रतियोगिसमानाधिकरण इति ज्ञानवतो द्रव्यत्वादिना संयोगाद्यनुमा

नात् । एवं साधनसमानाधिकरणो योत्यंताभावः प्रतियोगिसमाधिकरणत्वेन न ज्ञायते तेन तदप्रतियोगित्वेन ज्ञायमा
नं यत्साध्यं साधननिष्ठतत्समानाधिकरणत्वज्ञानं चाभवतद्व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुतावछेदके वाच्ये । तज्ज्ञान्यो
न्याभावगर्भव्याप्तिज्ञानस्य तद्धेतुतावछेदकं यत्तदापेक्षया लघुशरीरमवश्यं वति । तस्यापि हितात्क उक्तावछेद
कं नोक्तस्वरूपज्ञानत्वमेव संयोगवदन्योन्याभावाव्याप्यवृत्तिरिति ज्ञानवतो द्रव्यत्वेन संयोगानुमानापात
द्वयं किंच तत्रापि साधनसमानाधिकरणायो न्योन्याभावः प्रतियोगितावछेदकं धिकरणत्वेन न ज्ञायते
तत्प्रतियोगितानवछेदकत्वेन ज्ञायमानं यत्साध्यं साधननिष्ठतत्सामानाधिकरण्यज्ञानत्वमेव तद्वाछेदकं
वाच्यं । इदं च तदापेक्षया गुरुशरीरमवश्यत्वान्न तद्व्याप्यवछेदकपदार्थस्याधिकस्य प्रवेशादि । अत्रेदं चिंत्यं ।
भावादेवं विपरीतगौरवं यद्यत्यंताभावगर्भायां प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानत्वमन्योन्याभाव
गर्भायां प्रतियोगितावछेदकसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानत्वं स्वरूपसदवछेदकं स्यात् । किं तु तत्र
स्वाभावसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानत्वमेव विशेषणमस्तु । सत्त्वाभावोत्यंताभावस्य प्रतियोग्यवछे
न्याभावस्य प्रतियोगितावछेदकमित्यन्यादतत् । अवछेदकं तु स्वाभाववानेव न तु तत्तद्रूपाणि तत्कं तो
विपरीतगौरवं । तस्मादुक्तयत्रास्मिन् स्वरूपसदवछेदके समाने कृते लाघवादन्योन्याभावगर्भैव व्याप्ति
रस्तु भूतिहरिरिति नावक्षयीत । तथा च विनिगमनाविरह इति दूषणमिदृष्टव्यं । यद्वा । अन्योन्याभावप्र

तावच्छेदकत्व ५

तियोगिवृत्तित्वेनाज्ञायमानत्वमेव विशेषणमस्तु तथा च न विपरीतगौरवमिति। वयं तु ब्रूमः। विपरीतमेव गौरवं
किंतु प्रकारीभूतारणा। तथा हि। निरुक्ते स्वरूपसदवच्छेदके न यत्र समानेपि अन्योन्याभावगमनीयामवच्छेदकां न ३
तरप्रवेशः आवश्यकः। नहि स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यं
व्याप्तिरित्यव विवक्षितं तथा सति तद्धेत्तस्तन्न धूमसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया
पृ ५ धूमे वह्निव्याप्यतानापातः। किंतु तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तन्न भवति तदवच्छिन्नसामाना
धिकरण्यं। वह्नि श्रुतदवच्छेदकात्वपि वह्नित्वत्तनावच्छेदना। किंतु न तद्वह्नित्वेन। धूमवान् वह्निमान् इत्यप्रतीतेः।
अत्यंताभावगमनीयां तु तादृशात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तन्न भवतीत्यव विवक्षितं। तावतैवोक्तदोषनि
रासादिति। एवं यदात्यन्योन्याभावगमनीयां स्वरूपसदवच्छेदकं न प्रवेश्यते तदाथत्रावच्छेदकांतरमतिरिक्तं
प्रविष्टं अत्यंताभावगमनीयावप्रतियोग्यासमानाधिकरण्यमिति कृते लाघवादियामवाहेतुरित्यपि चिंतनीयं।
न चाभावगमनीयत्वं न तस्य गुरुत्वमिति वाच्यं। अवच्छेदकत्वस्याधननिरिक्तवृत्तित्वघटितत्वेन गल्पत्वात् अन्ये तु लाघ
वाद्धपस्थितिकवाढीघापस्थितिकत्वादित्यर्थो विवक्षितः। न तु वस्तुलाघवं विवक्षितं तथा चात्यंताभाव
पदतया न्योन्याभावस्य यदीघ्रापस्थितिकं तया तदुल्लेख्याभिरूपितथेति सेवानुमितिहेतुः। ननु चरमो यस्थि न २
तो अन्याः। न च तदीघ्रापस्थितिकत्वमसिद्धं तस्यावश्यकत्वात्। तथा हि। धूमवह्निसामानाधिकरण्यग्रहका

तावच्छेदकप्रतियोगित ४

ले व्यधिकरणस्य वस्तुतो ग्रहानियमात् तदर्थं नाभावो नावश्यं इष्यते। अन्योन्याभावस्तु धूमवह्न्योरर्थं ततो दृश्यते नैव।
तथा च मदप्रतियोगित्वं वह्निमति सुग्रं। न चात्यंताभावप्रतियोगिनो मैपिज्ञानमस्त्येवं ततो धूमत्वादारवसेदादिति वा
च्यो धूमत्वादे धूमवद्वाधवस्त्या प्रतीत्या प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनाज्ञानात्। अत एव प्रतियोगि मिरेगी यत्रा पृ २
ध्यन्योन्याभावगमनीनि वप्रतियोगित्वं निरूपणाधीननिरूपणतया विलंबोपस्थितिकत्वादित्याकृतदपि चिंत्यं
मादिरूपादेरधिकरणस्य महानसीदिव्यात्यंताभावप्रतियोगिनस्तत्रापि ग्रहसंभवात्। वह्न्यादिनारूपादौ दृष्ट
त्यान्यस्या त्यंताभावप्रतियोगिनो ग्रहापत्तेरिति वाच्यं। केवलान्वयित्वस्य प्रामायत्वादारवाधिकरणतया तस्य स्वभिन्नपि च स्व ५
त्यंताभावप्रतियोगित्वापि ग्रहात्। अपि वास्तु कथंचिन्मापस्थितत्वं तथाप्यत्य व्याप्यपस्थितिदशायामुक्त
लाघवेनात्यंताभावगमनीयाहेतुत्वं यद्वेप्रथमटदीतस्याप्यत्याज्यत्वात्। प्रथमोपस्थितिलाघवापन्नया वस्तु
लाघवस्य बलवत्वात्। अत एव व्यापकतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य प्रथमोपस्थितत्वाद् व्यापकतायाः पस्थितिदशायां
लाघवेन व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्येव हेतुत्वं व्यायवक्ष्यते। अत एव च प्रथमटदीतापि कायीव्याप्तेः शक्तिर
तलाघवाघतुरोधेन त्यज्यत इति दिक्। यत्तु वस्तुतस्तु यो धूमवान् सोऽग्निमान् इति धादरणावाक्यान्नात्यंताभा

वगनिवान्योन्याभावगर्भीव्याप्तिः प्रतीयते। साधनसमानाधिकरणात्यंताभावादिप्रत्यायकपदादेस्त
त्राभावात्। किंतु साधनस्वरूपावच्छेदकधूमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यसंबंधिनारूपाव्याप्तिर्धूमादौ साधनेऽनतो वगम्यत
इति सैवानुमितिहेतुरिति। नन्वानिरुक्तावच्छेदकस्याप्युदाहरणादप्रतीतेः। यद्यपि यस्य ज्ञानं विरोधितदभाव
गर्भं सामानाधिकरण्यहेतुर्वा व्याप्तेरेतत्वोपाधिज्ञानमविरोधीत्यनौपाधिकत्वज्ञानमाहेतुः। विरोधिचसाध्यवदन्यो
न्याभाववद्वृत्तित्वसाध्याभावत्यंताभावज्ञानमपि। तथा च तज्ज्ञानयोगात्ते व्याप्तिर्हेतुः अन्योन्याभावगर्भीव्याप्तिलक्षणं
अत एवानौपाधिकत्वमवच्छिन्नमनौपाधिकत्वंपुनद्वेलक्षणमिति। नाचैवमननुगमः साध्यविरोधिसा
(ाप) नाधीविरोधिसामानाधिकरण्यज्ञानत्वेन सर्वव्याप्तीनामनुगमात्। साध्यविरोधित्वंचसाध्याधिकरणानधि श ना?
करणत्वं साध्यवदन्योन्याभावसाधकरणमिति तदपि न। अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिचारज्ञानसत्त्वेपात्यंताभावग
र्भव्याप्ति—नादनुमित्यापत्तेः। कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचित्सत्त्व एव कार्योत्पत्तेः। ग्राह्याभाववानवगाहि
त्वेन तस्य तत्राप्रतिबंधकत्वात्। न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्। विपरीतस्याप्रिसंभवेनात्यंताभावगर्भव्याप्तिव्य
भिचारज्ञानस्याप्यप्रतिबंधकत्वेव्यभिचारस्याहेत्वाभासत्वानुपपत्तेश्च। न च तावद्व्यभिचारज्ञानानां प्रतिबंधकत्वेन त
द्भावकूटस्याप्यनुमितौ हेतुत्वमिति वाच्यं। तथा सति व्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वएवमानाभावात् कूटसहकृत ३२
सहचारदर्शनस्यैवाहेतुतापत्तेः। वयं तु पश्यामः। अत्यंताभावान्योन्याभावगर्भव्यभिचारयोः सहसतिनानुमितिरि
धिकरणो

ति सर्वानुभवसिद्धं। तथाच यज्ज्ञाने सति न तत्त्वव्यभिचारज्ञानं मेव व्याप्तिहेतुः। तादृशी चाशेषसाधनस्यै
व याश्रित साध्यसामानाधिकरण्यरूपैव सा। साध्यवत्त्वग्रहस्य साध्यात्यंताभावसाध्यवदन्योन्याभावसं ग२
ह विरोधितया सकलसाधनाधिकरणतद्ग्रहस्योभयव्यभिचारसंग्रहविरोधित्वात्। न च साधनाश्रयमहानसा ग२
दि सकलाश्रयावृत्त्यैकवह्न्याश्रितत्वाभावादिदमयुक्तमिति वाच्यं। यावत्साधनाश्रयाश्रितयत्साध्यतावच्छेद
कं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात्। न च साधनाश्रयमहानसादौ साध्यतावच्छेदकस्य वह्नि
त्वाद्याश्रितत्वाभावादिदमप्ययुक्तमिति वाच्यं। स्वाश्रयघटितपरंपरासंबंधेन तस्यापि महत्त्वात्। इयामेवव्या
प्ति रुदाहरणेवह्निसंबंधप्रतीतावपिवह्निचनतदप्रतीतेः। परंपरासंबंधस्याज्ञानादिति वाच्यं। सकलसाधनाधि
करणवृत्तिसंबंधवह्नौ वह्नित्वसमवायाज्ञासमानेनव्याप्तेरानात्। अयं तावदन्योन्याभावगर्भव्याप्तिर
वलक्षणं अनौपाधिकत्ववत्। अत एवतद्ज्ञानात्यंताभावगर्भादिव्याप्तेः शब्दादिनाप्रतीतावपि नानुमि
व३ तिरुक्तयुक्त्या बाधावनंतस्याप्यहेतुत्वात्। अत एवान्योन्याभावादिगर्भव्याप्तिग्रहहेतुत्वादिनः
शब्दादिनानौपाधिकत्वग्राहपिनानुमितिरितिसंक्षेपः। लक्षणमिति। ज्ञापकमित्यर्थः। अनौपाधिकत्वस्य
व्याप्तित्वानभ्युपगमादिति भावः। हेतुत्वादिति। व्याप्तिज्ञानहेतुत्वादित्यर्थः। नवीनेति। व्याप्तिस्वरूपो
नौपकरूपतदुक्तिसाध्याप्रकपदर्शकानयवचे सर्वलिंगमपि संगाछेतो। नच निष्ठा वाक्ये ननानाः सकलधूमा
धिकरणो

पि२ नमाधो१

रित्यर्थः। न च साम्यमित्याह। न चेति। न चान्ययेति। यद्यपि केवलान्वयिसाध्यकरण्यानुरोधात् स्वसामानाधिकरण्यं तं
तान्तावत्प्रतियोगित्वमवच्छिन्नत्वात्स्तथाप्यस्य विशेषणविरहरूपाच्च विशिष्टसामानाधिकरण्यरूपविरहरूप
त्वमसंभवीति भावः। एतच्च संप्रदायमतेन मणिकारमतेनान्यो न्यायाश्च गर्भेऽपि चाराबोध्याः॥ ॥इंद्रिये
ति। संयुक्तसमवायादिना इंद्रियसंबद्धस्य त्वादेर्धूमादिव्यक्तीनां विशेषणतावादित्यर्थः। नन्वेवं सामा
न्यप्रत्यासत्तिर्न स्यात् अस्यास्तावद्व्यादृक् विशेषणतास्वरूपत्वात् अपूर्वाल्लो। किं कवमपास्याः सर्वसिद्धम
नुपपन्नस्यादित्यनुशयेनाह। अतिरिक्तैवेति। तथा च विशेषणता भिन्नैवेनोन्नयमथस्यानुपपन्ने।
षा परिगणनं कोऽकिंवा नियामकमिति भावः। फलेनेंद्रियसंबद्धमेव सामान्यप्रत्यासत्तिरिति निमि
त्ताकस्य तज्ज्ञानत्वानवच्छिन्नरूपधीरिति ध्येयं। मीमांसकमुक्तापयति। तदपर इति धूमत्वावच्छिन्नेति। ये
वह्निमवावच्छिन्नसकलधूमत्वावच्छिन्नसंनिकृष्टधूमवृत्तिः प्रत्यक्षेण ज्ञायत इत्यर्थः। तत इति। धूमत्वावच्छेदेन
यज्ञत्वादर्थमविवक्षया तदा स्यैतत्तदुपनयदेवादिति भावः। नाव्यवसन्निकृष्टधूमसद्वेधव्याप्तिग्रहाद्धूमांतरव्यभिचा
रग्राहस्यानुमित्यापत्तिरिति वाच्यं। नन्वभिचारज्ञानविरहस्याप्यनुमितौ हेतुत्वादिति भावः। व्याप्त्य
नुम वा। व्यापारवतः करणत्वमित्यभिप्रेत्य करणत्वादि नियामकत्वानुभवोपादानमिति ध्येयं। व्याप्ति

ज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वात्स्वरूपयोग्याभिप्रायेण तदुक्तमित्यन्ये। एकेति। नस्यावश्यकत्वादिति भावः। गवादिपदे धि
ति। तथापि तदपि सविशेषक्रियादेः सकलगोव्यक्त्युपस्थित्यर्थं न तत्स्वीकार इति भावः। एतदपि परासिद्धान्तमन्त्यपत्यस्वम
तजातावच्छक्तिग्रहादिविध्येयं। लाभ इति। अनुभव इत्यर्थः। वह्निमानिति। जन्यपदमनुमयत्रादेयं। तत्र न व्यभि
चारादिकमपि ध्येयं। धूमस्यापीति। तथा च धूमस्याप्रिप्रत्यासत्तिर्वमान्यकमिति भावः। दृष्टान्तेति। यद्यपि सत्ता
दिजातिसाधकानुमाने विशेषणाज्ञाने च मस्ति तथापि तस्य कर्तैन न हेतुत्वं किंतु विशेषणतावच्छेदकप्रका
रकत्वेनेति भावः। प्रसिद्धधूमेऽपि वह्निसंबंधज्ञानं वगमादिति। नन्वप्रसिद्धमिद्धधूमेऽपि दत्तारव्यभिचारशंकाऽ
स्यादित्यत आह। प्रसिद्धधूमयावत्त्यै दृष्टान्तारपि वह्निसंबंधावगमप्यनुकूलतर्कादिविरहधूमो व
ह्निव्यभिचारी न वति अंशयस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः। अन्येदं चिंत्यं। सामान्यप्रत्यासत्तिस्वीकारेऽप्य
नुमानप्रामाण्यमवश्यमंगीकार्यं। एवं चानुमानादेव कालान्तरदेशान्तरीयधूमोपस्थितिसंभवे किमन
या प्रत्यासत्त्या। न च तद्देवतारस्यव्याप्त्यादिस्मृतिविलंबेन विलंबितत्वमिति वाच्यं। तदनन्तरदशायामपि
पि व्याप्तिवारसंशयमानाशावात्। तथा च सर्वत्रतत्संशयानानुभवात्। कश्चित्कोटिस्मरणादिति विरहस्या
भिनावात्। तथा च सर्वत्र न संशयानास्वे नाक विकोटिस्मरणाद्विविरहस्यापि यत्र च तत्संशयस्तत्र प्रसि
द्धविशेषदर्शनादप्रसिद्धजनकं किंचित्कल्पनीयं। तच्चावश्यकल्प्यतूनानुमानमेव कल्प्यते। ननु प्रत्य

सन्निरुद्धत्वात् । न च तदकल्पने पक्षवृत्तिलिंगव्याप्यत्वग्रहामर्षित्वेनानुमानमपि न स्यादिति वाच्यं । व्या
प्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति परसिद्धान्तात् । अत एव तदकल्पने पक्षीयसाध्यज्ञाना
भावेन विशेषणज्ञानाभावान्नानुमानमिति परास्तं । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने विशेषणतावच्छेदक
प्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वमिति परसिद्धान्तात् । ननु एवमनागतधूमज्ञानार्थं तदत्यकपगमे यत्न । गत्वगोचरप्रत्यास
त्यर्थं सामान्यप्रत्यासत्तिस्वीकारस्यावश्यकः । संशयाय धूमानागतविशेष्यकविशेष्यप्रत्यासत्तिजन्यत्वस्य स्वी
करणीयत्वादिति चेन्न । संशयस्य मानसत्वेनाप्युपपत्तेः । प्रत्यासत्त्यर्थं तदकल्पनात् । अतीन्द्रियविशेष्यकसं
शयवद्दुरत्वयाद्यनुविधानस्य सत्त्वाशादिसाधारणधर्मदर्शनापेक्षणत्वात् । अन्यत्र बाधकाभावेन तस्य
चाक्षुषत्वात् । अत एव व्यभिचारसंशयकापादकत्वेनैवानुमानमाचार्यचरणैः कुसुमांजलौ शंकावदनुरूप
विन्यनेन प्रसाधितं । तस्माद्व्यभिचारसंशयानुरोधेनैतन्न सिद्धिरिति । अन्ये तु यदि सामान्यप्रत्यासत्त्या प्रसिद्ध प्रा॰ पि॰ ४
स— लधूमापरिच्छिन्नात्वप्रसिद्धधूमविशेषादर्शने धूमो वह्निव्यभिचारी न वेत्याकारः संशयः तदा यदिंध
नखंडनेंधनप्रभवो धूमः प्रसिद्धो वह्निगत्या नास्त्येव प्रसिद्धधूमत्वेनावच्छिन्नसंबंध एवावगतस्तु दिंधनप्रभव २४
धूमगोचरणेतदिंधनप्रभवत्वाद्धूमा वह्निव्यभिचारी न वेति संशयो न स्यात् । प्रसिद्धे तत्र विशेषदर्शनादप्रासि

प श्रा २

त्यासत्त्वात्तदिंधनप्रभवत्व [illegible] मान्यप्रत्यासत्त्या त्वनुपस्थितेः । तथा भावसिद्धत्वात् अनुकूलतर्कादिविरहदशायां
धूमो वह्निव्यभिचारी न वेति संशयवत्तस्यापि सर्वानुभवसिद्धत्वात् । अथ कथं चित्तत्र तदिंधनप्रभवधूमत्वं वह्निव्य
भिचारित्वेन वेत्यादिसंशयाहितस्यादशा संशय इति मतेति दिधूमपिधूमत्वं तथा न वेत्यादिसंशयाहित एव ता
दृशः संशयोस्तु । किं तदर्थं सामान्यलक्षणयानुसामान्यलक्षणां विना यथोक्तसंशयस्याप्यनुपपत्तिः
तथाहि । वह्निव्यभिचारित्वेनोपस्थितास्तु घटादि वह्निशून्यधूमत्वव्यतिरेकनिश्चायनधूमत्वे तत्र हि तत्संशयलाव
कोऽपि वह्निव्यभिचारिरूपसामान्यप्रत्यासत्त्यैव विशेषदर्शनव्याकिंचित्तिरिकव्यक्त्युपस्थितिवैयर्थ्यात्तत्त्वेनावह्नि
व्यभिचारित्वे रूपसामान्यप्रत्यायत्ये नोपस्थितस्य वह्निशून्यधूमत्वव्यतिरेकनिश्चयरूपत्यक्ष्मा नानात्वात् सामग्र्या
न्नूदानत्पूर्ववदनुमानेनान्यथासिद्धिः । यत्तु तदिंधनप्रभवधूमस्याप्रसिद्धस्य विषयस्यैवाभावात्तत्र संशयेनैव
पव ४ वैक्षत्व । प्रसिद्धधूमस्य सत्त्वाच्छंशायनत्तायमिति तन्न । उक्तसंशयादितास्यापि त्यावर्जितस्य संशयस्य प्रसि
द्धविषयस्यापि संभवात् । प्रामाण्यसंशयादिति विषयसंशयवत् । तस्मात्तत्र चिंतमित्याहुः । वयं तु ब्रूमः । वह्निमा
नित्यनुमितिविशेषणज्ञानजन्यत्वानुमानादेव सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिः । न च इष्टं नाभावः । तथा सति तत
एवोपाधिरिति विशिष्टज्ञानेपि विशेषणज्ञानजन्यत्वानुमितिविरहनिर्विकासिद्धिप्रसंगात् । घटादिचसाध्य

प्रसिद्धिपदार्थोपस्थित्यादरनुमित्याख्यो विशेषणज्ञानत्वेनैव मेदेत्वंयद्विशेयो रितिन्यायेविशिष्टज्ञानमात्र
विशेषणज्ञानात्वनहेत्त्ववाधकाभावादिति न सिद्धिसिद्धिरिति मन्यासनदाश्क्लातपिदलं। यद्यपिपरस्य
निर्विकल्पकासिद्धिरिष्टैवतथापितत्साधकयुक्तिं परोयंमीकारयितव्यइतिस्वमनाविष्टलानदमुक्तमि
तिध्येयं। नचानुमानादेवविशेषणज्ञानमास्त्विति वाच्यं। अनवस्थानात्। तस्मात्तत्र कृप्ता सामान्यप्रत्यास
त्तिर्व्याप्त्यादिकमपिग्राहकयती नितद्वीयतुधूमत्वावच्छिन्नाव्याप्तिः सकलधूमनिष्ठेवा नतुसंनिकृष्टधूममा
त्रनिष्ठातेथो तथावसंबंधविशेषरूपायाभ्यस्याः संबंधिभूतसकलधूमनिरूप्यत्वात् सकलधूमपस्थिति
विज्ञानामग्राहकामिनितदर्थं सामान्यप्रत्यासत्तिस्वीकार इतितन्न। सकलसंबंधपस्थितिविनाप्यकात्रापिसंबं
धिनिएकनिष्ठसंबंधस्यज्ञानसंभवात्। एकस्मिन्नपिकपालेघटग्रहमात्रेणाघटसमवायग्रहात्। सकलधूमनि
ष्ठसामान्यध्यायो। तत्रापिस्मृतायाएकस्मिन्नपिपक्षधर्मधूमवृत्ती यलिंगपरामर्षादिनाग्रह स्वीकारा
त्वा। नतुवाष्पधूमत्रमानंतरंधूमत्वेनव्याप्तिग्राहकयधूमत्वस्यप्रत्यासत्तिवं। धुरोवर्त्तिनिततस्यासत्वात्। नचन
स्यतत्रनप्रत्यासत्तिवं। तथासत्यन्यत्राटहीतव्याप्तिस्तत्रेवटहीतव्याप्तेः पर्वतधूमदर्शनादनुमितिः ३५
स्यादितिवत्। विज्ञानिकनसंबंधेनतुरावर्त्तिनिस्यसत्वादिति। ननुसमानविषयत्वेनापीति। अत्रव

दिति। इदंरजतमितिज्ञानस्यसमानविषयत्वेनापिरजतेरजतप्रकारकेच्छाजनकत्वं। नतुसमानप्रकारकत्व
मात्रेणातथासतिरजतएवतेनसाजनीयत्यत्र नियामकाभावादरजतेपितत्ःसास्यात्। ननुत्वद्धका
राधिकरणत्वज्ञानस्येच्छाजनकत्वमतो नियमइतिचेन्न। तथासतिरजतत्वमस्तु देरजतत्वप्रकारकज्ञाना
च्छुक्तोरजतत्वप्रकारिकेच्छानस्यात्। किंतुरजतएवस्यात्। नचपरस्यतत्रेष्टापत्तिः शुक्तोरजतार्थप्रवृ
त्यनुरोधेनतेनापितदंगीकारात्। ननुसमानविषयत्वेनापितस्यतत्कारणत्वेपूर्वमतेलक्ष्यशुक्तोसान
सानस्यात्। तस्मात्तरजतत्वप्रकारकज्ञानस्यस्वस्वविषयत्वादितिचेत्। नहिभ्रमोन्यथाख्यातिरूप
एवानन्यथान्यगत्यातिनस्वीकरणीयइत्यत्राशमवास्माकंयदिवदं रजतज्ञानातीयामवशुक्तोपस्थितरजतेन
दाग्रहादेवसात्मवतीतिनप्रमाणान्यथाख्यातिः स्वीकरणीया। तदापिज्ञानएवविषयेइष्टसाधनताग्रहादपी। इतितन
ताल्फपर्यंअन्यथान्यथाख्यातिप्रसंगात्। तथाचसतिविनिष्फलत्वादोज्ञानेपवेच्छास्यादितितज्ञानार्थंसामान्यप्र
त्यासत्तिस्वीकारमनापिस्वीकरणीया। वस्कतस्कलाघवात्तथालदग्रस्येच्छाजनकमित्यन्यथाख्यासाध
नउक्ते। तस्मादन्यत्रापिज्ञानस्यसमानविषयत्वेनेच्छाजनकत्वादनागतसुखादिज्ञानार्थमवश्यंसामान्य
लक्षणप्रत्यासत्तिः स्वीकरणीयेति। तन्न। अस्कतात्वसमानविषयत्वेनज्ञानस्येच्छाजनकत्वंतथाथनागतज्ञा

नस्यानुमानेनाप्रकपप्रतेस्तद्दर्शसामान्यप्रत्यासत्तेः कल्पयितुमनुचितत्वात्। कृतेनोपपन्ना वक्रप्रकल्पनानवका
शात्। नच लिंगादिव्रतिसंधानं विना पितद्दर्शनादिदमयुक्तमिति वाच्यं असिद्धः सिद्धो वा अन्यकालोत्पन्नानाग
तस्मरणादिगोचरानुमितिजनितसंस्काररूस्मृत्यैवोपपत्तेरितिदिक्॥ ॥साध्यत्वाभिमतेति। साध्यत्वसाध
नाव्यापकत्वयोर्यत्र न च सोपाधिर्वक्तत्तस्तथात्वमित्यभिमतौ। ननु व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वं तथा च व्याप्तेरुद्धृ प२४
तायामुपाधित्वस्य यन्नरूपत्वाय च तद्दर्शनावश्यपानोपाधिकत्वप्रत्ययाधीनव्याप्तिप्रत्यय इत्यन्योन्याश्रय इत्यत आह।
अनोपाधिकत्वेति। यद्यपि भिन्नव्याप्तिसत्वान्नान्योन्याश्रयस्तथाप्यनवस्थायां तात्पर्यमित्याहुः। अन्ये पगमवा
दनाद्वा याद्यति। न च साधनत्वस्य व्याप्तिघटितत्वेऽनः स एव दोष इति वाच्यं। विशिष्यतत्तद्रूपेणैव साधनत्वादिनि
र्वचनात्। तेन्द्रस्याथननुगतत्वेनाननुगमस्यादोषत्वात्। एवं च अभिमतपदं नादेयमिति ध्येयं। तदुदिति। अनियो ति नियो विषयं
ग्यसमानाधिकरणत्वमर्थतान्ता विविक्षायां तेन संयोगस्य द्रव्यत्वव्यापकत्वं स्यादिति ध्येयं। ननु प्रतियोगित्वं
न त्वसदानवस्था व नियम इति पुनरन्योन्याश्रय इत्यत आह। प्रतियोगित्वं चेति। प्रकृतव्यापकत्वनिरुक्ता वृत्ति दप्र३
तियोगित्वमभिमतं तद्धक्षणमिदं। गोत्वाश्वत्वयो राकाशादिघटात्यंतात्वयोश्चातिप्रसंगात्। अन्योन्याभा ३८
वप्रतियोगित्वसत्वात्। एवंच वह्न्यादिसाधनसामानाधिकरण्ये महानसाद्यधिकरणतया साधनाव्यापकत्वा

:ना कारणात्पतानानाधिकरण्या१

थो३

वादादृष्टिनादिकमप्रकपाधिर्नस्यादिति दूषणे सत्येव दूषणांतरमाह। साधनेति। साधनपक्षधर्मोक्तिमर्गेणोदा
हरति। मित्रेति। उद्भूतरूपवत्त्वस्येति। उद्भूतपदं प्रत्यक्षपरं समवायान्तापाध्यभिप्रायेण। यद्वा साधनव्यापकत्व
शंकापरिहारार्थं तदिति ध्येयं। पक्षेतरस्योपाधित्वं मते। नापि नैयायिकसिद्धांतानुसारेणालक्षणे तिव्याप्ति ना३
ददाति। पक्षेतर इति। बाधानुन्नीतपक्षेतर इत्यर्थः। पक्षमितरयति त्विकत्वयापर्वतेतरत्वादिपरं पक्षेतरपदं प
क्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वाभिप्रायेण बोद्धव्यं। अतिव्याप्तिरिति। तन्मत इति शेषः। ननु वर्थी विशेषणत्व
राहित्ये च सतीत्युक्तलक्षणं विशेषणीयं अतो नातिप्रसंग इत्यत आह। नचेति। नसङ्ग्रपाधिरिति। सनोक्तोप
धिलक्षणाक्रांत इत्यर्थः। तत्सार्थकत्वादिति। तथा चोक्तलक्षणसत्वाद्बाधानुन्नीतपक्षेतरतिव्याप्तिस्तदव
स्थेवेतिभावः। वस्तुगत्येति। बाधानुन्नीतस्य न साध्यव्यापक इति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। पक्षातिरिक्त इ
ति। तथा चोक्तलक्षणे साध्यव्यापकपदं पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकपरमेव वाच्यं। तथा चातिव्याप्तिस्तदवस्थे
वेतिभावः। विपक्षेति। निर्विशेषणो बाधकपक्षत्वव्यभिचारणा व निषिद्धयेत्वविः। प्रामाण्यवादरिति। तस्मा
कवलान्वयित्वाचनात्वाव्यर्थकत्वादिति भावः। परसिद्धांतानुसारेण पराक्तस्योपाधिलक्षणस्य पक्षेतरे ति
व्याप्तिंदत्वा स्वमतेऽनुमानादृषीचार्वाकिस्तस्योपाधित्वमावापपादयति। तथापीत्वति। विपक्षाव्यावर्तकेवि

।३।षणशून्यत्वात्साध्यव्यापकत्वाभावो ऽपीत्यर्थः। तत्रेति। पर्वतेतरत्वादावित्यर्थः। तद्व्यावृत्तेति। अत्रेदं चिंत्यं। पक्षेतरत्वादेः पक्षनि
ष्ठसाध्यव्यापकत्वाभावात् पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वस्याभावात्पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वमभावान्निमतं त
वं च तद्व्यावृत्त्याप्रापक्षातिरिक्तसाध्यव्यावृत्तत्वपि पक्षनिष्ठसाध्याभावव्यावृत्तेः कथं व्यभिचारः साध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नप्रतियोगिकात्यंताभावसमानाधिकरणस्य व्यभिचारत्वादिति। विशेषणमिति। विपक्षाद्यावर्त
कविशेषणशून्यत्वमित्यर्थः। दूषणेति। यद्यप्युपाधिना व्यभिचारोन्नयनेपि पक्षेतरत्वस्योपाधित्वे तेनानास्य
पा ६ दूषणसमर्थत्वं तथापि तत्र तदुक्तं। प्रकारांतरमिति। तदन्यत्वसत्प्रतिपक्षादिविशेषणमित्यर्थः। उपाधित्वान्
त्वपि। ति। उपाधित्वासाधकत्वमपीत्यर्थः। एवं च दूषणसमर्थत्वेन उपाधित्वमेव स्वीक्रियतां। किं तद्व्यावृत्त्य
र्थं प्रकारांतरानुसरणेनेत्यर्थः। पक्षेतरदूषकताबीजमेव नास्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रकारांतरानुसरणमुचि
तमेवेत्याशयेनाशंकते। अथेति। नत्विति। व्याप्तिविरहोन्नायकतया तत्त्वपि दूषकत्वे। साध्यव्याप्यत्वमिति। सा
ध्यव्यभिचारित्वं तत्त्वपि दूषकत्वे। एवं हीति। विपक्षवृत्तित्वमुपाधेर्नस्यादिति दूषणमत्र द्रष्टव्यं। इष्टापत्तिमु
द्भाव्य दूषणांतरमाह। किं चेदमिति। यद्यपि बाधोन्नीतपक्षेतरत्वासाधारण्यं बाधनव्यावृत्तिः एकपक्षस्ये ३५
तरपक्षत्वेन तद्व्यावृत्तत्वाभावात्। तथा च पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणं इति मताभिप्रायेणेदं बोध्यं अत्रेष्टापा

त्तिनिरस्तः शंकते। नत्विति। नोपाधिनियमा न पक्षमात्रवृत्तित्वव्यतिरेकप्रतियोग्युपाधिनियमः अतेजस्त्वादिति। तद्व्या
व्यतिरेकस्य न पक्षमात्रवृत्तिः प्रदीपादावपि तद्व्यावृत्तेरिति भावः। अतेजस्त्वं विनेति। यद्यप्यत्रापि वह्नीतरत्वादि
कमुपाधिर्वाच्य उपाधिर्निर्दोषत्वा। न च वह्नीतरत्वव्यतिरेकस्य पक्षेनागासिद्धतया सत्प्रतिपक्षानुत्थाप
कतया नोपाधित्वं तस्येति वाच्यं। अतेजस्त्वसमनियतस्याथनेकस्योपाधित्वसंभवात्तत्तद्व्यापकमात्रवृत्तित्वव्यति
रेकप्रतियोग्युपाधिं विनान्यस्योपाधेरसंभवादित्यर्थः। एतदपि शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिमभिप्रेत्य अन्यथा ते
जोघटान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकघटत्वादेरुपाधित्वसंभवादसंगतिरवस्थादिति ध्येयं। ननु पक्षमात्रवृत्ति
त्वेनासाधारणत्वं। व्यतिरेकिविलयापत्तेस्तथा च बाधोन्नीतस्यानैकासाधारण्यमित्यापरितोषेणाह। अपि चेति।
क्वादिति। पर्वतायत्रकद्वयं योगी नन्वे द्वैबोध्यं। असाधारण्याभावादिति। पर्वतावयवस्यावो सपक्षेपिवृत्ते रि
तिबोध्यं:। व्यतिरेकिणीति। पर्वतेतरत्वादिव्यतिरेकव्याप्तिप्रतिष्ठस्यासाधारणत्वसत्प्रतिपक्षसंभवादित्यर्थः। तस्यापी ति
त्यर्थः। तत्र स्वसत्प्रतिपक्षसत्प्रतिपक्षोत्तरवत्त्वासाधारणे न दोषः। शतमप्यंधानां न पश्यतीतिन्यायादके
नापि बहूनां प्रतिबंधकादिति भावः। न च सत्त्वमुपाधेर्दूषकतावनस्याद्व्यभिचारोन्नायकताऽपक्षस्य प्राग्वद्दूषि
तत्वात्सत्प्रतिपक्षोत्थापनस्य च वाच्यत्वदूषितत्वादित्याशंक्योपसंहरति। तस्मादिति। उभयोः साध्योपाध्योः सा
असाधारण्यस्यापि ३

साधनस्योपाध्यर्थः । नन्वेति । तथा च तद्व्यावृत्यर्थं विशेषणं निरर्थकमिति भावः । पक्षेतरमात्रस्योपाधित्वे तेन साधकतानु
मानेपि स एव दोषः स्यादित्यत आह । परस्येत्योपाधित्वं परित्यज्य उत्तरं तिद्याह्निमालंबने । नच तत्र वह्निः । आर्द्रायी
न्धनं धूमयिनुमादा नापीति । पर्वतेतरस्यादिकं चन समव्याप्तमिति नातिव्याप्तिरिति भावः । विषमेति । तथा च तत्राव्या
प्तिरिति भावः । अत्र साधनाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकापाधव्याप्तिरपि बोध्या । समव्याप्तस्येवोपाधित्वमित्युक्तेः पा
दकमाशंकते अर्थेवेति । अर्थान्तरोः विद्यमानस्य भवतो विद्यमानस्य । अन्यथा विषमव्याप्तस्योपाधित्वं । पक्षेतर
स्यापीति । बाधोन्नीतपक्षेतरस्यापीत्यर्थः । यद्यपि तत्र साध्यव्यापकतापि नास्ति पक्षेध्वव्याप्तिः तथापि पक्षा
तिरिक्तसाध्यव्यापकत्वाभिप्रायेणाद्यं बोध्यं । एवं सति पर्वतेतरवृत्तित्व सामग्र्या दृरूपाधित्वं स्यादत आह । पक्षातिरिक्ते सा
ध्यसमव्याप्तत्वादिति दूषणेन सत्यं वदूषणांतरमाह । दूषणेनेति । ननु स्वादेवशंकातन्नन्विति । स्ववृत्तिधर्मपि संक्राम
कत्वरूपोपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तानुरोधात् साध्यव्यापकत्वं व्यभिचारोन्नयनार्थं च साध्यव्यापकं मिलायथासमव्याप्त
एवोपाधिरित्यर्थः । ननु विषमव्याप्तस्यापि धर्मान्यत्र वक्ष्यादौ दोषत्वंश्चादायाप्यत एवेति कथं तस्य न लक्षणीतम् । न
वव्याप्तिरूपधर्मसंक्रामकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तमिति वाच्यं । दृष्टांते जपाकुसुमादावसत्वादिति दूषणांस
त्यसद्दूषणांतरमाहोतांकिमिति । लालादाविति । तद्वदेव विषमव्याप्तस्य कपाधिपदप्रयोगविरोधस्तावदस्ति

ननु लोकव्यवहारानुमेयः संकेतो न च लालादौ विवादे लोकव्यवहार इत्यत आह । किंचेति । लौकिकव्यवहाराना
स विवादे लोकव्यवहार इत्यत आह । विपरीतकव्यवहारात्तत्रोपाधिपदवाच्यत्वमिति भावः । समव्याप्तस्येवोपा
धित्वमुपपादयितुं कस्यचिन्मतमाह । अन्ये त्विति । यथेति साध्यव्यापकस्य साधनव्यापकतया भावः साधनव्या
पकत्वमिति यावत् । तदपि प्रसंजितं बोद्धव्यं । अन्यथा संभवात् उपाधेः साधनव्यापकत्वात् । एवं च यदा य
न प्रसंजितं न साधनव्यापकत्वेनाह उ साध्ययोर्व्यभिचाराभावं यत आपादयितुं शक्यते तस्य साधनाव्यापकस्य
त्रा उक्ताद्युपाधिरित्यर्थः । तादृशश्च समव्याप्त एव तस्य साध्यव्यापकं तयातद्व्याप्यत्वादेतोः साध्यव्यभिचाराभा
वनियमात् व्याप्यवाथस्य सुतरां व्याप्यत्वात् । ननु एवं धूमादिना अन्यत्वादित्यत्र विषमव्याप्तानाद्रव्यत्वोपा
पाधीवनित्याप्तिः जन्यत्वं यदि नावच्छेद्याप्यं स्यात् तदा नित्यत्वव्यभिचारित्वस्यादित्यापादनसंभवात् । जन्य
त्वस्येव नाद्रव्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न । यत्रोपाधेः सर्वत्र साधनं तत्र साध्यव्यभिचाराभावमादाय नित्यत्व
स्याविवक्षितत्वात् । भावत्वं च प्रामयतदेव प्रसंजितं तत्र भावयतीति श्रामयत्वस्य तावत्व्याप्यत्वेपि विना व्य
भिचारविरोधाभावादिति । तस्याभावापीति । विषमव्याप्तस्य साधनव्यापकत्वेपीत्यर्थः । व्यतिर
क इति । साधनव्यापकत्वमित्यर्थः । ननु सर्वत्र समव्याप्तस्यासंभवाद् व्यभिचारश्चावतरयमुपाधिरि

त्यत्तिसम्भमित्यत आह। व्यभिचार इति व्यक्तः साध्यसमनियतमनेकेनतथात्वतीति ज्ञेयं। एवमपि सा
ध्यव्यापकत्वस्य उपाधेर्यथार्थत्वासमव्याप्तस्य नोपाधित्वमिति नियममावत्याह। तथापिद्वीति। नवेशापि वाद्
नत्वेति रित्याह। साध्यव्याप्यत्वानिश्चयस्य व्याप्तिलक्षणीभूतानोपाधिकत्वज्ञानादिति भावः। एतज्ज्ञानोपाधिकत्वज्ञा
धीर नेव्याप्तिकरणमिमतमवलेखोक्तं इति ध्येयं। ननु किं साध्यव्यापकत्वं व्याप्यत्वाभवानोपाधिकत्वं तथात्वं न तद्व
प्तिलक्षणं स्यात्। नन्वक्तरूपणवाद्यतिव्याप्तिरित्यत आह। अनोपाधिकत्वेवेति। तथाचैयत्साध्यव्यापकव्याप्य यान ५
नैव त्वेनत्वेनातिव्याप्तिमिति भावः। नादेवेति तथाचविषमव्याप्तस्यापि तथात्वाद्दूषणत्वमिति भावः। नचयद्यति
रेकइति ननु समव्याप्त्यातिरेकव्यभिचाराभावनियमथानुमिति नियमो नास्ति जलनलक्षदोवह्निमान्
धूमादित्यादौ ताहशोपाध्यभावेस्वरूपासिद्ध्यानुमितेस्तावादितिचेन्न। पक्षवृत्तित्वबाधप्रतिरोधत्वाव
चसनियह्यानिराकलिंगस्य समीचीनत्वनियमस्यादिवदूषणमित्यर्थात्। विरुद्धत्वाद्वारेति। आदिपदाद्य
भिचारादिपरिग्रहः अन्यतरव्यतिरेकप्यन्यतरसत्वेलिंगस्यासमीचीनत्वादित्यर्थः। यद्यपि नत्वेषानि पऊ
राकत्वनवत्वेनव्यभिचारराजावहत्यर्थः प्रथव्यथा श्रुतेनैवोपपत्तिः उक्तंतस्यथतथा। व्यभिचारविरोधीत्य उर्ग
नेनदूषणपदंतत्प्रदानोक्तत्वेनतस्यैवनिराकर्तुमुचितत्वात्। तथाचदूषणसामान्यजातिप्रकारानुमितिप्रति

निर्वचनं २

प्रसादवंद्याख्यातं। तत्रानुमितिपदस्यकंठरवेणाभिधानात् साधनावच्छिन्नेति। आगत्यावोविना। शीज
न्यत्वादित्यादौ भावत्वाद्युपाधेरव्यापकत्वादित्यर्थः। अन्येतुनलक्षणमात्रेणोक्तं किंतु येनरूपेणोपाधित्वा
तो हेतुधर्मेतेनरूपेणतस्य निर्वचनंतत्वोक्तनेवरूपेणज्ञातस्यतथा। तथाचेनाज्ञातस्यापिसाधनावच्छि
न्नसाध्यव्यापकत्वेनज्ञायमानस्यतावद्बाधः तत्रोपाधित्वेनातद्दोषत्वादितिभावः। आह। निश्चयइति। एतदुप
हितिरिक्तसाध्यव्यापकत्वमादायद्रष्टव्यं। आर्द्रेधनत्वादाविति। यद्यपि द्रव्यत्वादेरेवतत्रावच्छेदकत्वेसं
भवति। अन्यथासिद्धान्तेपर्यवंगतेः तथापितेनरूपेणाज्ञातस्यापि शुद्धसाध्यव्यापकत्वेनेवज्ञानस्यदोष
त्वादितिभावः। तथाचायनरूपेणज्ञानस्यादोषत्वंतन्निर्वेशनेयदीदंतददंदूषणंद्रष्टव्यं। यदा अवच्छेदकस्यसा
ध्यव्यापकत्वावच्छेदकत्वमतिप्रयेतनुक्तं। तथाचार्द्रेधनव्याप्यतावच्छेदकेधूमेधूमत्वमेवनत्वन्यत्। गौरवादि
तिभावः पक्षधर्मेति। वायुः प्रत्यक्षोवायुत्वात्मयत्वादित्यादौ उद्भूतरूपवत्वाद्युपाधेरव्यापनादित्यर्थः।
जलमिति। इदं पुरस्तातिरिक्तसाध्यव्यापकतामाश्रित्य परमार्थतस्तूव्याप्तिरवदूषणं कार्यं। ननुव्यभिचारि
त्वस्यासावगन्तत्वाद्दंडादावेनुत्वेयर्थ्यमन्यथासाध्यव्यापकव्यभिचारित्वादित्यन्नव्याप्तिवारित्वमात्र पिर
स्यैवव्याप्यतया उपाधिनासाधकेसाधनेतस्यादेवेत्यनुत्र्यायनाह। किंवेति। परंपरयातत्रोपयोगात्

साध्य २

यंतिरमितिशंकते। अथेति। अप्रसक्तत्वादिति। तदानीं विशिष्टव्यभिचारस्यानाकांक्षितस्याभिधानादिति
तत्राभिप्रायेति। शुद्धव्यभिचारलिंगीभूतस्यार्थे विशिष्टव्यभिचारसिध्यर्थमनुपाधिरूपत्वापत्तेरित्यर्थः। नन्विति
ति। साध्याद्यवच्छेदकसाध्यव्यभिचाराभावापकस्योपाधित्वे न दोषः तत्वान्यपदमादिति भावः। ननु साध्यत्वेनैव वि
त्यनुशयेनाह। किंचेति। उपाधिरिति। तस्य साध्यव्यभिचारित्वेन तयात द्व्याप्यत्वेन तत्साधनायोपन्यासानर्हत्वादिति
वः। रत्नकोषकारमतमाशंकते। स्यादेतदिति। पक्षधर्मताबललभ्यमिति। तथाच बाधोन्नीतपक्षेतरत्वादिव्या
प्तिरिति भावः। कृतकत्वमिति। यद्यप्यत्र व्याप्तिसत्वे व्यभिचारव्याप्नो पाधेरनुपपत्तिः नच पक्षधर्मताबललभ्याभि
त्यत्वव्यभिचारस्यामयत्वेन सत्वान्नोक्तदोषइतिवाच्यं। एवं हि तादृशावच्छिन्नव्यभिचारितया धूमस्यापि साध्या
प४ ध्यापत्तेः। तथापि सत्प्रतिपक्षविरोधमात्रस्य तत्र वेनपर्यवसित्वा नित्यत्वरूपसाध्यस्ताबाधेन हेतोस्तद्व्या
न्नक्षमतायत्वापाधित्वमित्येतन्मततात्पर्यं। नच कृतकत्वैर्विनयात त्वाति रकस्यस्वरूपासिद्धत्वेन सत्प्रतिप
क्षोत्थापकत्वमपिकथमिति वाच्यं। शब्दे नित्यतावादिनउपाधिदानुमीतत्रा हस्याकृतकत्वादितिभावः।
अतएव कृतकत्वादितिभावः। अतएव कृतकत्वसाधनमाशंक्य निषेधति। यदीति। दूषकमिति। सत्प्रति
पक्षोत्थापकत्वादित्यर्थः। अथेति। व्यभिचारोन्नायकतायक एवोपाधित्वेन व्यभिचारव्याप्यत्वं तत्वत्पथा

वी१ साध्य ४

पीतिभावः। ननु पर्वतोनावह्निमान्नित्यादावपि पाषाणमयत्वादिकमुपाधिरेवंस्यात्। तस्यापि पक्षधर्मताबललभ्यपर्वतेत
रत्ववह्निव्यापकत्वात्। साधनाव्यापकत्वाच्च। नचेष्टापत्तिः पाषाणमयत्वस्य व्यभिचरितस्यापि धूमस्य साध्याभावावि
साधकादितिवाच्यं। पक्षेतरत्ववत्तेनोस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापने समर्थत्वात्। धूमेवह्निव्यभिचाराज्ञानेन तदुन्नयन
स्यासंभावितत्वात्। अथा तत्राभियाभिर्व लेश्या यितितिवत्तिदूषणे सत्येव दूषणान्तरमाह। एवं हीति। असमवे
तत्वपर्यवसानवारणायाह। सावयवत्वइति। जन्येति। परमाणवसिद्धित्रायां मनसोवासिद्धित्वायां
चगगनादौ व्याप्तिग्रहाय जन्यपदं। अखंडाभावनावैयर्थ्यमितिध्येयं। व्यभिचारविरकस्यापीन्द्रियोपयोगित्वा
न५ दवैयर्थ्यमित्यन्ये। जन्यमहत्त्वं महत्वावान्तरजातिविशेषएवेति न वैयर्थ्यमित्यपरे। निःस्पर्शेति। अत्रव्याप व्याप्ति ६
दं समव्याप्तिकोपाधिनिरासायेति ध्येयं। नचात्रयदृशवसाध्यव्यापकत्वपर्यवसितसाध्यव्यापकत्वं नास्येवे
तिनातिव्याप्तिरित्यपरितोषादाह। किंचेति। कर्तृत्वोपाधिलक्षणस्य प्रथमंसंग्राह्यमाह। यद्व्यभिचारित्वेनेति।
यद्व्यभिचारित्वेन लिंगस्य साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं प्रमीयते स उपाधिरित्यर्थः। नचाकाशादि साध्यकेतो
घटादिस्वरूपाधितापत्तिः। घटव्यभिचारित्वेनाकाशादिव्यभिचारित्वस्यासंभवादिति वाच्यं। घटव्यभिचारि
त्वं हि घटासंतानावसामानाधिकरण्यं एवं च साधिकरणत्वमात्रासोवगमकत्वेउपाधेर्वैयर्थ्यात्। यस्य साध्य

समानाधिकरणस्यव्यभिचारित्वेनेति विवक्षितत्वात्। साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वेन
यस्य साध्यव्यभिचारित्वानुमितिस्तथात्रे स्फुटं। यद्धर्मेति। ननु पक्षधर्मता बललभ्यं न तु। तथा च न पूर्वोक्तदोष
इत्यभावः। ननु साध्यप्रसिद्ध्यवच्छेदकधर्मस्य यावत्त्वेन विवक्षितं। यत्किंचित्त्वं वा। नाद्यः। वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्प
र्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वस्यानुपाधित्वापत्तेः। तस्य साध्यप्रसिद्ध्यवच्छेदकधर्मयत्त्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्या
का१ पकत्वात्। नान्त्यः। धूमाभिमत्त्वान् सत्वादित्यवच्छेदेन प्रसिद्धवह्निव्यापकत्वेऽनवत्वोपरूपाधिनापत्तेरिति चेत्। अ
नेकवित्। यत्किंचिद्धर्म एव विवक्षितः। किंतु साधनव्यापकीभूतः। विशेषणाव्यभिचारित्वाद्युक्तिमत्त्वेन पर्या
लोचन — तस्य बलालाभात्। धूमजनकवह्नेः न धूमसव्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नवह्निव्यापकमिति नोक्तदोषः। ननु एवं प्र
यत्वेन वायोर्बहिरिंद्रियप्रत्यक्षत्वसाधने द्रव्यत्वावच्छिन्नबहिरिंद्रियप्रत्यक्षत्वव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं। कोऽपि के
लादिसाधारणेन मित्रातनयत्वेन [illegible] मित्रातनयत्वस्य मत्वसाधने मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्या
पकं शाकपाकजत्वं मत्वोपाधिः स्यात्। न च तयोः शुद्धसाध्यव्यभिचारानुन्नायकत्वेनानुपाधित्वमिष्टमात्र इति वा
च्यं। आमयत्वं बहिरिंद्रियप्रत्यक्षत्वव्यभिचारित्वेनोद्भूतरूपव्यभिचारित्वान् द्रव्यत्ववत्। मित्रातनयत्वं श्याम
त्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वात् शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वात् घटत्ववदित्येवं तयोरपि शुद्धसा ५२

व्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्य

साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वादिति चेन्नोक्तरीत्या तयोस्तद्व्यभिचारोन्नायकत्वेनानुपाधित्वस्येष्टत्वात्। अविशे
षितोऽनिवृत्तव्यभिचारित्वेन लिंगेन हेतोर्विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्यापि साध्यमाने पक्षधर्मता बलात् केवलसा
ध्यव्यभिचारः सिध्यति। तस्य च शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधित्वव्यवहारात्। न च साधनव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्य
व्यापक एव न भवति। न त्वेवं तस्य व्यभिचाराद्यभिनस्यानुस्योपाधित्वं स्यादिति वाच्यं। न हि तत्रोपाधिरेव नास्ति नि
ष्क्रमः किंतु तयोरनुपाधित्वं प्रत्यक्षसामग्र्यादेः साधनव्यापकस्योपाधित्वसंभवादित्याशयः। तत्र शुद्धसाध्य
व्यभिचारोन्नायनस्य दूषकताबीजस्य सत्त्वात् तयोरनुपाधित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। निरुक्तलक्षणतावच्छेदके
न तयोः संग्रहोऽयमास्वयं लक्षणकरणसामर्थ्ये तथा वर्तनीयतत्र विशेषणं तरसादृशस्यानुचितत्वात्। अन्य
था शुद्धसाध्यव्यापकमात्रसंग्राहकं लक्षणतावच्छेदकमभिधाय साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकमित्युपा
५४ धिलक्षणमतिसुकरमवस्यात्। यदि चैवं स्फुरणमपि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्फुरणे व्यभिचा
रान्नयनेनानुमितिप्रतिबंधो न्नस्यैवोपाधित्वेन लक्षणव्याप्तिरिति मन्यास। तदा साधनव्यापकपक्षधर्मावच्छि
न्नश्वत्वादेस्सामग्र्यादेरुपाध्यस्फुरणेऽप्युक्तरीत्या व्यभिचारोन्नायकतयोः स्फुरणेऽप्यनुमितिप्रतिबंधात्तयो
रप्युपाधित्वपत्तलक्षणाव्याप्तिरपि वज्रलेपत्वात्। विशेषणाव्यभिचारित्वादिकं च प्रकृतानिष्प्रायकं [illegible]

कं। अन्यत्र तु प्रकारांतरेणापि शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नयनं मिथ्येयो यत्र तु यद्धर्मावच्छेदेनेत्यत्र साधनव्यतीति शेषः
तेन यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं न वर्तिसाध्यं प्रसिद्धं। तदवच्छिन्नसाध्यपर्यवसितत्वेनाभिमतमिति। नन्वेवं। वायुः प्रत्य
बा।३ क्षः वायुत्वादित्यादावुद्भूतरूपादावांप्तः। उक्तलक्ष्यतावच्छेदकसंबंधेन तान्नव्यभिचारोन्नयनसमर्थत्वेन च
तदनुपाधित्वस्यावक्तुमशक्यत्वात्। न च सूक्ष्मरीत्यापि व्यभिचारोन्नायकस्योपाधित्वेन संग्राह्यत्वे। सैवाह कंच। त
द्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं यत्र साधनव्यापकत्वे तत्र तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसा
ध्यव्यापकत्वं वा। स्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा लक्षणमस्तु। अथ एवं गंध
प्रागभावावच्छिन्नो घटो गंधवान् पृथिवीत्वादित्यादौ न तद्गंधप्रागभावकालीनत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं तद्गंधप्राग
भावकालीनत्वावच्छिन्नपृथिवीत्ववृत्तिपक्षसाधनाव्यापकं एतत्कालीनरूपवत्त्वादिकमुपाधिः स्यात्। न चेष्टापत्तिर
पसिद्धांतादिति वाच्यं। यद्धर्मवृत्तिसाध्यव्यापकमित्यर्थात्। उक्तोपाधिश्च न तथा। तद्धर्मवृत्तिपक्षसाध्यव्यापकत्वा
त्। न चैवं स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र नरत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकं मित्रातनयत्वं हंसादौ साधनाव्यापकं शाक
पाकजत्वमुपाधिर्न स्यात्। नरत्ववृत्तिसाध्यव्यापकस्य तस्य तद्वृत्तिसाधनाव्यापकत्वाभावात्। मित्रातनयस्य नर ४१
स्य सर्वस्यैव शाकपाकजन्यत्वादिति वाच्यं। नरहंसान्यतरत्वमादाय तत्रोक्तलक्षणसत्त्वात्। अत्र वा

च्यं तद्धर्मवृत्तिसाधनाव्यापकत्वे

वा सः प्रत्यक्षः श्रामयत्वादित्यादौ रूपवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भूतत्वादिकमुपाधिः संग्राह्य एवेति न न्यूनतेति वाच्यं।
श्रामयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि रूपतद्भूतत्वव्यभिचारित्वात्। गुणत्ववदित्यादिक्रमेण तस्य विशुद्धसाध्यव्यभि
चारोन्नयनसंभवात्। न च तस्य स्वीकृतत्रिविधोपाधिबहिर्भावेनोपाधित्वस्वीकारेऽपसिद्धांतः। तस्योपलक्ष
णत्वात्। पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमध्य एव प्रवेशाद्वा। पक्षधर्मीपादनसाधनसमानाधिकरणोपाधिव्यक्ति धर्म
त्वादिति चेत्। अत्र वदंति। घटः पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ घटान्यत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वव्यापकं घटावृत्तिगुणव त्र५
त्त्वमुपाधिः। तत्र चोक्तलक्षणाव्याप्तिः। घटान्यत्ववृत्तिसाध्यव्यापकस्य तस्य तद्वृत्तिसाधनाव्यापकत्वा
भावात्। पक्षसाधनाव्यापकस्य तस्य तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावात्। स्वानधिकरणीभूतसाध
नाधिकरणीभूतपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावाच्च। न च शुद्धसाध्यव्यभिचारानुन्नायकत्वेनायमुपाधि
रेव न भवतीति वाच्यं। द्रव्यत्वं पृथिवीत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वपरत्वं तत्र श्रामयत्वानीति प्रतीतिविशेष्यत्वे सति घटा
वृत्तिगुणवत्त्वव्यभिचारित्वात्। श्रामयत्ववदित्यादिक्रमेण तत्संभवात्। अत्र स्वरूपासिद्धिवारणाय यद्धर्मवृत्तीति।
न च व्यभिचारावारकत्वेन वैयर्थ्यमिति वाच्यं। त्रितयगोचरप्रतीतिविशेष्यत्वस्य व्यर्थविशेषणकत्वेनानवकाशात्। व्या
प्यविशेष्यत्वेन व्यर्थविशेषणकानवकाशान्। व्यर्थविशेष्यत्वनिवारणाय घटत्ववृत्तीति। स्वरूपपरत्व एव व्यभिचारवारणा

यापदत्वे ति। एवं चैतत्पदद्वयमव्याप्यत्वव्यभिचारणाय विशिष्य मिति मंतव्यं। व्याप्तिग्रहस्थलाभार्थमाह। प्रमेयत्वे ति। घट
त्वव्यभिचारवारणाय। सत्यंतं। यद्यपि द्रव्यत्वव्यभिन्नघटधर्मान्यत्वसति घटाद्यनिरूपितत्ववत्त्वव्यभिचारित्वादिति हेत्वश्च
रवं उ तावेव नव्याप्तिविरोधः कतिथ्ययं। न च यद्व्यभिचारित्वमात्रेण साधनस्य साध्यव्यभिचारानुमितिः स एवोपा
धित्वेन संग्राह्यः अस्य च विशेषणांतरस्याक्षेपेणानर्थक्यमिति वाच्यं। एवं हि शब्दत्वस्य साध्यप्रमेयत्वादौ साधना
व्यापकत्वरूपत्वादिकमुपाधिरवनेनेति किं तत्संग्रहार्थमुक्तलक्षणानुसरणप्रयासेन। स्वासामर्थ्ये नितरां न
नायलक्ष्यतावच्छेदके विशेषणदानमनुचितमेवेति। वयं तु ब्रूमः। यद्धर्मावच्छिन्नव्यापकस्य यत्र व्यभिचारोन्नायकस्योपा
धित्वेन संग्राह्यत्वं तदा पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे साध्यसामानाधिकरण्ये सति वा साध्यव्यभिचारिसाधनाव्या
पकत्वमुपाधिलक्षणं बोध्यं। अत्र च निरधिकरणसाध्यविरुद्धत्वस्य सर्वथोपाधित्वव्यवहाराररहितेनित्या निवा
रणाय सत्यंतं। यं जनत्वादेः धूमादिहेतावुपाधित्वप्रसंगवारणाय साध्यव्यभिचारीति। न त्ववत्युपाधिज्ञान
एवं काल एव साधनसाध्यव्यभिचारनियमात्तदुभयस्य न दाराहूषकत्वं न स्यादिति चेत्। अत्रांत्रासि। न ह्युपाधेर्नि
वरूपेणज्ञातस्य स्वव्यभिचारोन्नायकत्वं किं तु स्वस्य साध्यव्यापकत्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वा
दिना। इदं तु सकलसंग्राहकमात्रं। यद्यासाधारणादीनां विपक्षवृत्तित्वादिना दूषकत्वं। संग्राहकमा ४३

त्रमनुगमकोपाधिव्यापकत्वादि। एवं च सर्वैरस्यात्यपेक्षा। अन्यथापर्यवसितत्वाद्यस्फुरणे शुद्धसाध्यव्यापकत्वस्फु
रणेपि व्यभिचारोन्नायकत्वं न स्यात्। न चानुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिति निरू
पितदूषकत्वविरोध इति वाच्यं। तस्य यथाश्रुताभिप्रायेण साधनव्यापकत्वादौ ज्ञानाभिप्रायेण वा सर्व
समाधेयत्वात्। न त्वेवं पर्यवसितत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नवह्निव्यापकत्वेन धूमाव्यापकत्वेन ज्ञानस्य पाषाणवत्त्वा
देः शुद्धसाध्यव्यभिचारानुमापकत्वं स्यात्। अन्यथा तेन रूपेण ज्ञातस्य स्फूर्तरूपवत्त्वादेरपि तन्न स्यादविशेषा
दिति चेन्न। धूमवह्निव्यभिचारस्य बाधितत्वेन तत एव तदनुमित्यसंभवात्। बाधानवतारदशायां लिंगादि
प्रतिसंधानकालतन्मानुमितरिष्टत्वादिति दिक्। न च यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादिना निरुक्तस्यैव सकलसंग्रा
हकत्वे सत्त्व तिकिमनेनेति वाच्यं। तस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनोप - योगात्तत्रास्य लक्षणत्वात्। अथ
वग्रंथरुता लौकिकप्रत्यक्षलक्षणं लक्ष्यतावच्छेदकमभिप्रेत्य विवृतं। इतरस्तेदानुमानेकस्य पक्षता
वच्छेदकत्वेनोपयोगादिति संक्षेपः। क्वचित्साधनमिति। ध्वंसाविनाशी जन्यत्वादित्यादौ भावत्वाद्युपाधि
रित्यर्थः। क्वचित्पक्षवादीति। चाक्षुषत्वं हि रिंद्रियप्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ रूपवत्त्वाद्युपाधिरित्यर्थः। क्वचि
न्महानसत्वादीति। अयं धूमवान्वह्निमत्त्वादित्यादौ यंजनवत्त्वाद्युपाधिरित्यर्थः। सर्वविधस्योपाधेरुक्तस

रूपमुपपादयति। तथा हीति। अतएवेति। न हि विशिष्टव्यभिचारसाधनानंतरं विशेष्यव्यभिचारसाधनं प्रय
नार्थं निरस्यात्। किंतु तत्र सिद्धिरवपक्षधर्मताबलाद्विशेष्यव्यभिचारमादाय। यदा लिंगेन विना पक्षसाध्यसि १२
ध्यपर्यवसानं तत्स्वपक्षधर्मताबलात्सिध्यतीति भावः। एतादृवदर्शयति। अन्यथेति। एतच्च प्रकृते। निष्प्रयं। अ १।७
न्यत्रोक्तप्रकारेण शुद्धसाध्यव्यभिचारानयनेऽपि नार्थं निरस्मिति ध्येयं। ननु विशेष्याभावविशिष्टाभावयो
रीदन विशेष्यव्यभिचारविशिष्टव्यभिचारयोरपि नेदानपक्षधर्मताबलादपि विशिष्टव्यभिचार एव सिध्ये
त। अनुमितव्यापकतावच्छेदकरूपप्रकारकत्वनियमादित्यानुध्येयेनाह। याकेनेति साध्य इतिवच्छत्यक्तपदं २।६
बाहिरिंद्रियप्रत्यक्षपरं। तद्रूपवादो व्यभिचारादादासत्यादिद्रव्यत्वं अव्यभिचारित्वापूर्वकं यत्स्यात्यर्थः। न नु षष्ठीत तं
त्पुरुषो। तथा सति सत्यंतमात्रस्यैव व्याप्यत्वे विशेषवैयर्थ्यापत्तेः। दृष्टांतस्वरूपासिद्ध्यापत्तेश्च। तद्वद्भेदे
व्यभिचारादादाद्यत्वात्यादि। अन्वयद्यपि प्रत्यक्षत्वव्यापकत्वाभिचा। रित्वादित्यस्यैवगमकत्वेऽव्यापदसद्दितमा
मे तत्वार्थो। तथापि व्यभिचारस्यानावगतत्वाद्व्यतत्द्भतितप्रतियोगिकारवचवेत्ता वाह। तुतो न व्यर्थविशेषण ४४
त्वमिति भावः। वस्तुतस्तत्स्वप्रत्यक्षत्वव्यापकपदस्तुतत्रूपत्ववाक्याधिपरमतो नोक्तदोषः। न त्वेवम
स्यापाधिव्यक्तसाध्यव्यभिचारानुमापकत्वेन निर्वाहत्। तदाहितन्निर्वह्निनियद्भिनस्यपर्यवसितसाध्यव्यापकत्वश्च।

513

नतिस्त्र कद्व्याचाव्यभिचारित्वं तथा दिव्य ... तत्त पक्षे तत्रवह्नेयन... त्वे ... व्या तथा यथा
पभिचारि वादिव्यव ... नुमानं तत्रनाहिदके ... नैव क्रपेता) नुमा

न्यभिचारानुमानप्रयोजकं कत्व वृत्तीतिवाच्यं। विपक्षबाधकत्वेन व्याप्तिग्रहदोषायिकतया सत्प्रयोजकत्व
२२ संभवात्। यद्यपि श्रमयत्वादिहेतौ प्रत्यक्षव्यभिचारित्वानुमाने मित्तियम इति भावः। एवं प्रकारसाधनं १२
चछिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्थलेप्याह। तथा मित्रेति। द्विविधः एवंविध। न च घटत्वदृष्टांतसाधनविक
योधर्मत लत्वं यत्र मित्रात्तनायेनेऽक्ततोप्यात्वाकादिना शाकपाकपाकजत्वाला बोधगतः। तस्यैवाधिटत्वेऽभिन्नस्य धा
सोवप हृष्टांतत्वात्। तत्रोपाधस्ताबानवगतोसंदिग्धोपाधिनापात्रः। डित्थ इति दृष्टघट इति मित्रातनयस्यसंज्ञा
दातत्त्वत्रि...तिएवाघटत्वमित्यथाऽऽह। अन्ये तु यत्र किंचिदधिकरणव्यक्ति दृष्टान्तयंतानावि...प्रतियो
गित्वमवाच्यभिचारित्वं प्रकृतविवक्षितं तत्र यद्यपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रपर्यवसन्नं च व्यभिचारि साध्यराणे
तथापि सतीतिपदमहिम्ना विशिष्टवैशिष्ट्यलालाघदधिकरणावच्छेदनमित्रातनयत्वसामानाधिकरण्य
रूपतद्व्यभिचारित्वं विषयतादधिकरणावच्छेदनशाकपाकजत्वव्यभिचारविशिष्टालेव ष्यालिम
नास्तनतव्यभिचारि साध्यराणं दृष्टं वज्ञयामरूपं किं विन्मित्रातनयव्यक्तिदृष्टत्वाद्भूतात्यवेष्यस्पैवेति न
तत्र साधनविकल्पमपीत्याहुः। इत्थं साध्यासृद्धव्यभिचारानायकस्यैवोपाधित्वमंगीकृत्य विशिष्ट साध२
साध्यव्यापकस्यापि माहात्म्यदवतद्यात्वमितिदर्शितं। संप्रतिसाहासाविशिष्टसाध्यव्यभिचारानुमानं।

न तद्धेतिदोषः। किंतु साध्यव्यापकत्वादिति व्यभिचारित्वात्साध्य ... व्यापकत्वादि ...

यात्तदुन्नायकस्य दोषत्वे विशेषाभावात्। कथंचित्तदुन्नायकत्वेनोपाधिरित्यभिप्रेत्याह॥ यद्वेति। साधनव्यभि
चारीति। साधनव्यभिचारित्यस्य साधनाव्यापक इत्यर्थः। साध्यव्यभिचारोन्नायकः स्वव्यभिचारेण
तिशेषः। तेन साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वप्रयोजकत्वादौ नातिप्रसंगः। अन्यकल्पत्याह। अर्थान्तरस्थले तु
१४ फलदशायामप्रासकालत्वादिदूषणं। तत्राभावादिति। तत्रास्फुरणादित्यर्थः। तत्रेति। यद्यप्यनुकूलतर्का
ग्रंथरूपमतेन व्याप्तिग्राहकस्थापितहेताववनिवर्त्तकाभावेन व्यभिचारसंशयात्साध्यव्यापकनिश्चय इति भा
वः। यद्यपि पर्वतपदमित्रपर्वतावयवहत्तिरूपादरूपिण्यां वह्निं कं तथापि ... उपाधिरूपाधितायी तस्य तत्त्वेन प्रयो
जकं किंतु तस्य पक्षमात्रव्यावर्त्तकत्वमेव तेनैवोपाधिः साधनाव्यापकत्वनिर्वाहादित्यभिप्रेत्याह तत्र
प्रयोजकं। एवं वा उपाधितप्रयोजकीभूतपक्षमात्रव्यावृत्तिप्रयोजकविशेषकं एव वा इति पक्षतद्धर्मयोर्था
ऽवत्वः। निश्चयथा संखं तर्कमाह। तदुकार्षणात्यादि। पत्राद्यत्तर्कमाह। घटेति। प्रतियोगिध्वंस
प्रागभावानवच्छिन्नसमयस्य प्रतियोगिकालनियमादिति भावः। घटादानस्य नप्रसंगमहाभूतस्यका
ते तर्कमिति। रूपादरूपिरूपाद्यव्याप्यतायुक्तेरिति भावः। नतेति। सर्वत्र कार्यकारणभावस्य प
पजीवनमावश्यकं क्वचित्सोपाधिकत्वं परायत्ततया वश्यम्भावी ... पादकृतरस्येति। स्वव्याघातक

नतस्मात्रोतीति यद्यप्येतत्सदुपाधवाधिकं ... व्याप्यपि अनुकूलतर्काभावादेवाव्यापकत्वात् ... इति ...

बलक्षणं प्रतिकूलतर्केणतस्य साध्याव्याप्यव्यापकत्वनिर्णयादिति भावः। यद्यपि विशेषादनुनिष्कृत्या ... मनुपाधि
वसंशयो न व्यभिचारसंशयाधायकत्वं तस्यापि। तथापि तत्कृतउपाधित्वाभावेन संदिग्धोपाधित्वं तस्य ना
स्तीति भावः॥ साध्यव्यापकतापक्षमिति। साध्यव्यापकताकोटिमित्यर्थः। तथा चोक्तरीत्या साध्यव्याप
कत्वनिर्णय एवतवाद्य। एतेन न तत्संशयाधायकत्वमिति भावः। उन्नयमिति। अनुकूलतर्कमुपाधिर्व्याप्य
तयं। उपाधिरिति। आत्मनः साध्यव्यापकत्वनिर्णयार्थः। अनुकूलतर्कसंवादिदोतो साध्यव्याप्यतयोपाधिः स्वाद
व्यापकतया साध्याव्यापकत्वनिश्चयादिति भावः। सोपाधावित्ति। साध्यमर्णेऽतिशेषः। विरुद्धे साध्यसंबंधाभावेपक्ष
विपक्षे वा सादिति। ध्रुवं। विनिगमकाभावादिति। उपाध्यभावनिरूपाधित्वं गृह्यतेऽवानुकूलतर्काख्या दित्यनुकू
लतर्कभावस्यापि स्वरूपलाभार्थमुपाध्यपजीवकत्वं एकोपयोजनयोरपि परंपरा। एकैतायां पजीव्यत्वाविशेषाद्वि
निगमनाभावइति भावः। अन्येत्विति। क्वचित्साधनवत्तिय घादृत्याविलिंगमन्यस्य साधनस्य साध्यव्याहृत्तिरनुम
त्वरकायानं। तस्मिन्साधने सउपाधिरित्यर्थः। सामान्यपि एतत्पक्षवृत्तिवमुपाधिमा ... इत्यभिप्रेत्योक्तं। तदन्यस्थलेत्वन्य
त्रिवक्क्वचित्साधनवत्तिस्वव्यतिरेकासाध्याभावसाध्याभावसाधनव्यभिचारज्ञानद्वारेवतस्य दूषकत्वमिति भावः
साध्यसाधनसंबंधाभावोपितद्दशायामीति रूपातउक्तं च स्कृत साध्याभावमात्रेणैतात्पर्यं। तावतेव दूषण एवमीनवा
न। अतएव यद्वाहत्यासाध्यं निवर्त्तति इत्युक्तं अतएव चाह। व्यावर्त्तीतहितद्वाहत्याधनवत्त्वमिति। तत्रति। अ

८

लालकत्वस्यार्थः। यत एव तत्र साध्यं व्यावर्तितं अत एव साध्यसाधनसंबंधाभावेपीत्यर्थः। यत्तु अत्र साधनाव

च्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिरिति तात्पर्यं तथा लक्षणमुक्तं भवति तन्न तस्यापूर्वपक्ष

एव दूषितत्वात्। विरुद्धोपाध्यसंग्रहापत्तेः। एतेन साध्यसाधनसंबंधव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमित्यन

नोक्तमिति निरस्तं। विरुद्धसाध्यसाधनसंबंधाभावेन तदुपाध्यसंग्रहापत्तेः। व्यापकत्वेनेति। तन्नापि स्वव्य

तिरेकद्वारा पक्षे साध्याभावसाधनेनाहत्य तस्योपाधित्वप्रयोगेनेत्यर्थः। कस्यचिन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति य

दिति। केवलान्वयिनः साध्यव्यापकत्वमव्यभिचारान्नयनाद्धि। राहुपकत्वाभावादुपाधित्वमस्तीति तन्निष्ट

र्थं व्यतिरेकीत्युक्तं। आपाद्येति। वह्निधूमसंबंधे पाधित्वासिद्धिरित्यर्थः। वह्निधूमसंबंध इति। न ह्यत्र वह्निधू

मसंबंधोपाधित्वमापाद्यं। किंतु वह्निधूमसंबंधपर्वतेतरत्वोपाधिकत्वं। एवं च पर्वते बाधितस्य। धूमपर्वतत्व

मिहेतोरसिद्धमेवेति भावः। धूमाव्यापकत्वेननिश्चितपर्वतेतरत्ववह्निव्यापकत्वमापाद्यमित्यवतात्यर्थमित्यन्ते

न तु मत इति पक्षो व्यापकत्ववद्धर्मव्यापकविनापि दूषणत्वविशेषणाभावान्न साध्यव्यापकत्वसत्तिपक्षो हेतुर्विभ

त्वोपाधित्वप्रयोजकमिति यमन्यं तन्मतमुपन्यस्यति। कश्चिदिति। अन्नेदमनतिमतन्निबीजं। सोपाधेश्च व

न्यथा निवारस्याद्विना उपाधेर्व्यभिचारव्याप्यत्वस्य सर्वदेवाच्चात्रव्यभिचारित्वं तदसिद्धेः। न च तत्र व्यभि ५६

चारानयन वदत्रापि बाधोन्नयनस्य दूषकताबीजस्य सत्त्वादुपाधित्वं स्यादिति वाच्यं। एवं ह्यनुमिति।

विरोधकव्यापकमात्रस्योपाधित्वप्रयोजकत्वादिरपि पदं तत्सार्थकमपत्तेः। न तत्र दूषकत्ववदाशक्यावान्नेत्युतियदित

दाव्यभिचारिण एव हेतोः साधनव्यापकस्येवोपाधित्वन्न दूषकत्वादस्याप्यनन्तत्वमिति तुल्यं। यत्रेति। ५७

हेतोः पक्षवृत्तित्वे तद्व्यापकीभूतस्योपाधेरपि पक्षवृत्तित्वात्तद्व्यतिरेकस्य पक्षासिद्धेर्बाधकं घटत्वव्यापकत्वा

दित्यर्थः। न तु साध्यरूपस्योपाधेस्तत्कलत्रक्षणमव्यापकं। तस्य स्वव्यावर्तकत्वादित्याह। साध्यत्वेति। तथा ५८

च व्यभिचारानयन पक्षसाध्याविशिष्टत्वस्य नवमात्र्यवत्तथा तथा तत एवात्रापीत्यर्थः। यद्यपि साध्य

व्याभिचारी साध्यव्यापकव्यभिचारित्वादित्यन्वोपाधिनिदानं साध्याविशिष्टं तथापि साध्यवत्त्वेनारोपित

सिद्धत्वेन साध्याविशिष्टं। वस्तुतः साध्यव्यापकत्वज्ञानस्य विपक्षबाधकाद्वनव्यभिचारानुमानप्रयोज

कत्वादुपाधिव्यभिचारित्वामवतत्रदेवरित्यतत्कं। एवं च साध्याविशिष्टमिति भावः। अनुमितीति। अत्रेदं

८ चिन्त्यं साध्यतो साध्यस्य साधनाव्यापकत्वासाधारण्यानुपाधित्वमिति कथमसिद्धमिति मात्रोच्छेदः। मयानंतरो

क्तसाधनव्यापकापाधित्वादिमतदूदमिति वाच्यं। तन्मते पियत्र पक्षावृत्तिहेतुस्तत्रैव तस्य तथात्वे न पक्षवृत्ति

हेतौ साध्यस्यानुपाधितया नुमितिमात्रोच्छेदासंभवादिति। प्रसंगादाह। सोपत्ति। कश्चिदशेषायाधिरस्ति न व

त्याकारानसंदिग्धोपाधिः तस्य शंकापिशाचिवेनानतिबंधकत्वादिति। पत्रैवाह। यत्रेति। अत्रेयं तरमि

ना२

त्यापातनतः परमार्थतोऽन्यसाधनेऽपि प्रत्येकं त्रयेकं उपाधिः स्यादेवेति दूषणांतरं द्रष्टव्यं। तृतीयसंदिग्धोपा-
धिमुदाहरति। यथा त्वाकेति। संदिग्धेति। दूषणत्वमात्रं दृष्टांतेनैव। यद्यप्यत्र मेऽपि संदिग्धोपाधिना साध्य-
पाधिना संदिग्धोपाधिना साधनाभाववति साधनसंदेहो बाध्यः। किंतु साधनवत्यव। पक्षरूपसाध्याभाववत्त्वा स्ववृत्ति
संदेहेन साध्याभावसंदेहः स च न व्यभिचारसंदेहतया दोषः। अनुमानेनाक्र― पदर्शयत्वा। तथापि तदु- ना३
ना च्छेदत्तियास्वरस्या वा हि मे तस्याप्रतिबंधकत्वं न्याय्यमिति तस्यापि प्रतिबंधकत्वमेव। फलबलात्। अत एव क्षित्यादिकं दृ-
मित्यादावप्रयोजकता दितिसाहृशोऽपि प्रतिबंधकत्वमेवेति भावः। यद्वा उपाध्यादिसंदेहेन हेतौ त्वङ्कुके-
ह्निको व्यभिचारसंशय आधीयते तस्य फलबलात्तस्य प्रतिबंधकत्वं। यद्यप्युपाधिसंदेहः स्वरूपसंश्चयमनिबं-
धकोऽनज्ञातः परं प्रत्युत तदुद्भावनं ज्ञापनं न तु तदुत्पादकमित्यकिंचित्करं तथापि संदेहज्ञापनमुखेन
परा[ ]भवत्वा। न्नो साधकमानाभावादश्च निपरं तदिति परस्य तत्र साधकाभावमादाय तत्संशयमापाद-
यतीति सप्रयोजनमित्याहु। तुल्यमेव निर्दोषः दृष्टापत्तिमाशंक्य दूषणांतरमाह। संदिग्धोपाधिरि-
ति। तद्व्यतिरेकस्येति। एतत्तु पक्षसाधनव्यापकतासंदेहेन यः संदिग्धोपाधिस्तदभिप्रायेणोक्तं। ननु
तद्व्यतिरेकेनासाधारण्यं बाधदशायां सपक्षीभूतपक्ष एव न स्यादतः न च यत्र पक्षस्य साध्यवत्ता ४७

ज्ञानमिति ३

वनिश्चयात्तत्र सत्याभवाकादिना पक्षेतरत्वस्योपाधिनिश्चयस्तदाभिप्रायेणेदमिति वाच्यं। तत्रापि व्यति-
रेकिणा सत्प्रतिपक्षसंभवात्। न चासाधारण्यं तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वादित्यपरितो-
षादाह। पक्षेतर इति। पक्षेतरत्वे ज्ञानदशायामुपाधिदोषत्वं न स्यादिति भावः। स्वत इति। यद्यप्युपाधि-
ज्ञानस्य स्वतः प्रतिबंधकत्वं नास्ति किंतु किंचिन्नोपाधित्वज्ञानवि― टकत्वं तथाप्युपाधिकत्वज्ञानमेव न व्या- नापिति
प्तिधीकारणमित्युक्तमिति भावः। नहि व्यभिचारज्ञानवदस्यादूषणमस्त्वित्याशंक्याह। तस्मादुपाधि-
रिति। यद्यपि ज्ञायमानतया प्रतिबंधकत्वाभावात् स्वव्याप्तसकलंकानास्तितया पक्षपाधिदोषत्ववादिनामपि
केनापि रूपेणास्य दोषत्वं वक्तव्यमेव नमित्यसाधारण्यदोषत्वमवादत्वात्तत्संबंधावाच्यमिति भावः। व्यभिचारो-
पकत्वेनैवास्य दूषणत्वमित्यपि निरस्तं यद्दूषकत्वोक्तादोषत्वनिरस्यमाद्। आदिमेनेति। बीजचिंतनमिति
निश्चितोपाधेर्दूषकताबीजाभिप्रायेणेदं। तस्मादुपाधिनिश्चयादिति उपाधिनिश्चयादोऽवित्यादऽजितामान
स व्यभिचारनिश्चय इत्यर्थः। व्याप्तिविरह इति। तदनुमापकतयेत्यर्थः। यद्यपीदं दूषकताबीजमा-
कांक्षत्वाच्च। व्याप्यं तद्यद्यपि त्रुटिगणवत्त्वाद्व्याप्यत्वादिति ज्ञायेनट्टणवत्वादव्यवस्थितेन व तस्योपाधित्व-
मेव। लक्षणे चेदकासंगदेतत्वात्। आकांक्षावह्निष्ठा तंतु तावत् प्रतियोगिव्यधिकरणसाधनाव्यापकत्व-

ना१ पकर

न१

वानावेमलक्षणासंगृहीतत्वाद्। तथापि दूषकताबीजातिप्रसंगस्यादोषत्वं भ्रम एव। अत एवाप्रयोजकत्वाद
रपि व्याप्त्याराधकत्वनायकत्वस्वादोषत्वोस्वव्यभिचारित्वेन व्याप्तिविरोधोन्नायकत्वं तद्बीजमिति नाक
यत्वोपाधिनास्वव्यभिचारित्वेन साधने साध्यव्यभिचारित्वमनुमेयमित्याह। यद्वेति। एतद्वयत्रव्यभिचारो
धिकरणसन्निकर्षाधीनावाद्यार्थस्तत्रबोध्यः। अन्यथा उपाधिव्यभिचारित्वरूपविशेषदर्शने व्यभिचार
प्रत्यक्षमेवविवक्षितं। करादिदर्शनजन्यपुरुषप्रत्यक्षवत्सन्नीनविषयप्रत्यक्षसामग्र्याबलेनैवात्। नचयत्रा
पि व्यभिचारानुमितिस्तत्रापि तज्जनकपरामर्शस्यैव व्याप्तिधीप्रतिबंधकत्वं संभवति न तस्याप्रतिबंधकत्वमिति
वाच्यं। प्रत्यक्षरणत्वास्पाहविरोधिव्याप्यज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात्। अनुमाने न नु तज्ज्ञानस्य प्रतिपक्षतया तत्र प्रति
बंधकत्वस्येष्टत्वात्। न च ग्राह्याभावानुमितौ तु पि प्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं। प्रत्यक्षमात्रमान्यतया तात्व
पि व्याप्तिप्रत्यक्षे प्रत्यक्षसाधारणमनुमित्यादिसाधारणव्यभिचारांशो व्यभिचारज्ञानसामान्यस्यैव प्रतिबंधक
त्वकल्पनात्। अथमन्यथा प्रत्यक्षान्तरात्प्रतिबंधकत्वे पि ग्राहकानां संदेहानामनो व्यभिचारसंदेहस्य व्याप्तिधीप्रति
बंधकत्वमितिभावः। व्याप्तिविरहानुमानद्वयेप्युपाधिमाशंक्य निराकरोति। साधनेति। वह्न्यादिधूमव्यभिचा ४८
री आर्द्रेंधनव्यभिचारित्वादित्यादौ वह्न्यभाववत्त्वह्नित्वादिवदुपाधिव्यभिचारीत्यर्थः। यद्यप्य

नयेति २

तदयोगोलकादौ साधनाव्यापकं तथापि व्यभिचारास्फुरणदशायामेवोपाध्युपन्यासेन तदानीमुपाधिप्रमाया व्यभि
चारानुमितिप्रतिबंधः स्यादिति भावः। उपाधीति। तथा च तदुच्छेदाय तल्लक्षणप्रतिकूलतर्केण तस्य साध्यव्यापकत्व
निर्णयान्नोक्तदोष इति भावः। ननु नोपाधिमात्रोच्छेदः प्रमेयत्वादौ व्यभिचारिणि साधने तदभाववृत्तित्वस्योपाधेः सं
त्त्वात्। साधनाभावप्रसिद्धिरेवानुद्भायादादौ। अवृत्तीति। अत्र व्यभिचारास्फुरणदशायामपि तस्याव्यापकत्वं
स्फुटमेवेति भावः। एतद्व्याप्तिविरहानुमानाभिप्रायेणोक्तमिति ध्येयं। वृत्तिघटितव्यभिचारस्याहृत्तावत्वे
न तत्साध्यव्यापकत्वासंभवात्। यत्तु न यकाध्यापकतावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणो व्यभिचारोऽत्र साध्यः स
च सपक्षविपक्षव्यावृत्त्यादौ यगगनादावस्त्येवेति तन्न। अनुमितिप्रतिबंधार्थं हि व्यभिचारानुमानं नच तस्यज्ञा
नमनुमितिप्रतिबंधकमविरोधिविषयत्वादिति। किंतु विपक्षगामित्वादिज्ञानमेव तथेति। ननु वृत्तिमत्व
पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वान्नोक्तदोष इत्यपरितोषादाह। संयोगादाविति। संयोगविशेषादावि
त्यर्थः। तथा च संयोगविशेषाद्वायुः प्रत्यक्ष इत्यत्र संयोगविशेषः प्रत्यक्षव्यभिचारी तद्व्यापकव्यभिचा
रित्वादित्यनुमाने संयोगविशेषावृत्तिर्वै। तद्व्यापकव्यभिचारित्वादिरूपसाधनव्यापकत्वान्नोपाधि
रित्यर्थः। उपाधिवदोषसमानानामुपाधित्वज्ञानाधीनत्वादाह। अपिथेति। व्यभिचारग्रहणनयनदशायां स

त्प्रतिपक्षोत्थापनेनानुमितिप्रतिबन्धात् तदुत्थापनद्वारा स्यादूषणत्वमेवाह दूषयितरुक्तनियमपक्षद्वयन्निष्प्रत्योपाधेः स
त्प्रतिपक्षोत्थापकतापेक्षितापक्षमाश्रित्य तथैव तदाशासमादाह। असाधारणेति केवलान्वयिनि साध्यपक्षस्य
केवलव्यतिरेकिणि विपक्षस्य व्यतिरेके सत्प्रतिवादसाधारण्यासत्त्वहत्यत आह। अन्वयव्यतिरेकिणा
५४ ति। पक्षव्यावर्तकेति। पक्षाव्यावर्तकविपर्यय इत्यर्थः। पूर्वं साधनव्यतिरेकित्वं नोपाधित्वप्रयोजकमिति
तात्पर्यं तावाइति। अत्र च साधनव्यतिरेकित्वं नोपाधित्वप्रयोजकमिति तात्पर्यं। साध्यव्यापकतया आहक
सतीति। इत्याद्याथजन्यत्वमाह तदुपाधित्वस्वीकारादिति। नन्विति। समीचीनप्रतियोगिकाद्दीं इति यस्य प्रतिपक्ष
स्य सोपाधित्वनियम इति यावत्। न तु सत्प्रतिपक्षत्वं हेत्वाभासान्तरं इत्यर्थः। सत्यपि तस्योपाधित्वं तदप्रति
संधाने दनेन दत्ताविशेषितदोषत्वसंभवात्। किंच यथा श्रुतेयत्रिवोपाधेः साध्यव्यापकत्वं तत्रैव स्थापनाया
व्यभिचारसाध्यव्यापकत्वात्र तदुपाधिना तत्र हेत्व्यभिचारणोन्नयथा विशेषादर्शनी संभावसत्प्रतिप
क्षासत्त्ववादग्रिमग्रन्थविरोधः। तथा च यथोक्तमेव मानाहृतं शासां सत्त्वमिति। व्यभिचारणेति शेषः। अत एव
निश्चातस्ता प्रबोधकव्यभिचारादित्यर्थः। निव्याद्विरिति। तत्र यद्यपि निष्ट्यत्वं स तदुपाधिरेव। न च प्रागुत्तावेसा ४८
ध्यव्यापकत्वान्न तथा। तावद्रूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वान्यथापि तथापि तत्त्वं नोपाधित्वप्रसंजकं व

अप्रामाण्यकलत्वं यथा न स्यात् तथाह। शुक्तिवृत्तीति। शुक्तिवृत्तिरजतार्थिप्रवृत्तिजनकज्ञानविषयेत्यर्थः।
रजता।—ताजन्यप्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयतात्वादिति हेत्वर्थः। तत्र भ्रमत्वप्रकारिकायां रजतवृत्ते
तादृश्यां विषयतायां न व्यभिचारः। रजतवृत्तित्वमिति। विषयतात्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नस्याध्यव्यापकमि
दं बोध्यं। रजतविषयायतीति। यद्यपि प्रकारत्वान्यदित्येवास्तु। नाविनरजतत्वादौ व्यभिचारः। आक्षायादिभ्रम
दायां तस्य पक्षसमत्वात्। तथापि रजतविशेषवृत्तिप्रकारविशेष्यस्य यस्य अरजते कदापि नाक्षायादि
रूपापारोपरूपव्यभिचारवारणाय स्वर्वप्रतीकमिति ध्येयं। रजतावृत्तित्वमिति। अरजतवृत्तित्वमित्य
र्थः। तत्र रजतत्वादौ न साध्याव्यापकत्वं। रजतावृत्तित्वमिति। रजतमात्रावृत्तित्वमित्यर्थः। तत्र रजतत्वादि
प्रकारकविषयतायां न साध्याव्याप्तिः। न च साधनव्यापकत्वं। रजतनिष्ठस्मरणविषयतायां तन्मते सा
धनाव्यापकत्वात्। विशेषं शेषण विशेष्यतादन विषयता तदइति मते। भ्रमस्थले रजतमात्रवृत्तिविष
यतात्रयसमतान्त्र साधनाव्यापकत्वमित्याहुः। विषयताया इति। विषयत्वेति शेषः। तथा चाश्रयाभि
व्यादिकमिति भावः। विवादपदमिति। शुक्तिनिष्ठप्रवृत्तिजनकमित्यर्थः। एतच्च नागबाधकारणा

य॰ असतः सिद्धसाधनवारणाय॰ रजतज्ञानमिति॰ एतद्भागस्य चाधिकस्य प्रवेशाक्तो रत्वपकत्त
वाछेदकत्वव्याप्तिग्रहदशायामेव सिद्धसाधनापत्तिरपास्ता। युक्ताविति। निर्विषये मनोयोगादौ
व्यभिचारवारणाय ज्ञानपदं॰ अदृष्टद्वारकेत्यपि विशेषणं॰ तेनादृष्टद्वारकज्ञानजन्मान्तराय
एनव्यभिचारः। नच फलज्ञानव्यभिचार इति वाच्यं॰ प्रवर्त्तकत्वे दिन प्रवृत्तित्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियो
गिककारणताश्रयत्वे॰ फलज्ञानत्वपायज्ञायोर्हेतुर्न प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने प्रवृत्त्यभावेपि दृष्टो फलज्ञाने
नेष्टो॰ व्याप्तिरित्यर्थः। हुः असिद्धिरिति॰ आश्रयासिद्धिरित्यर्थः। विशेषणाभावाद्यत्र विशिष्टाभावान्
न उद्देश्यसिद्धिरप्रसिद्धधिकरणव्याप्तिरकाज्ञानात्॰ सद्व्यामरावा निरूप्यत इति सिद्धान्तादिति॰ ए
तत्व असतावच्छेदकताभिप्रायेण॰ प्रयोजकत्वाभिप्रायमेव प्रयोजकत्वमिति भावः। युक्तौ रजतेति। रजतत्वप्र
कारकप्रवृत्तिप्रयोजकरजतत्वप्रकारकज्ञानविषय इत्यर्थः। नच्चतिरिक्तविषयताश्रय इत्यर्थः॰ त
स्यानिरस्तत्वात् निधानेनावरसग्रस्तत्वात्॰ रजतार्थितजन्यप्रवृत्तिविषयत्वादिति हेत्वर्थः। स्वध ६६
र्मीति। स्वपदं सम्बन्धिपदमहिम्ना तत्र प्रवृत्तिपरं॰ धर्मिपदं विषयपरं। रजतार्थितेति॰ असतस्त्वसि

३१

द्धसाधनवारणाय सम्प्रदायमतेनेदं॰ तदर्थीमेव युक्तावित्यापि। इष्टेति॰ यद्यपि द्वंद्वसमासे हृष्टानामसिद्धिः
कर्मधारये वाधः। तथापीष्टपदस्येष्टतावछेदकपरत्वे इष्टतावछेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यज्ञा
नसाध्यत्वार्थः। नान्वेवं यत्र प्रवृत्तिविषये इष्टासदज्ञानान्न प्रवृत्तिस्तत्र व्यभिचारः। आलदरूपवैशिष्ट्यप्र
तियोगित्वेनेष्टस्यैव तत्प्रकारत्वेनेष्टतावछेदकप्रकारकत्वात्॰ अतएव संसर्गारोपस्थानात्म्या
रोपाश्चत्यरोपात् सद्वः सर्वसिद्ध इति चेन्॰ अत्राङ्कः॰ उक्तयत्नेष्टतावछेदके रजतत्वादिकमेव प्रकारः कि
म५ त्वेकत्वतस्य स्वरूपसंबन्धः॰ संसर्गोपरत्वस्वाश्रयालाद इति नयो भेदः॰ अन्यथा॰ ननुगामप्रवृत्तिलक्षण
कार्यस्यास्याकस्मिकतापत्तिरिति। यद्वा इष्टतावछेदकत्वमिच्छाप्रकारत्वं॰ तथाचैतत्प्रकारकप्रवृत्ति
विशेषविशेष्यकज्ञानसाध्यत्वं कल्प्य॰ एवंचेष्टालदज्ञान फले इष्टास्यैव प्रकारत्वान्नुपगमा स्त४
पिज्ञानयोः समानप्रकारकत्वनियमात्तज्जन्येच्छायापीष्टप्रकारकतया तादृशज्ञानसाध्यत
यात तत्प्रवृत्तेर्नैकव्यतिरेकव्यभिचारः। अन्यथालदिकाले तादृशज्ञानादृशज्ञानसाध्यप्रवृत्तौ व्यभि निर
चातादवस्थ्यापत्तिः। शरोपदि रजतमित्यादिसामानाधिकरण्यानुभवेनानदमात्रस्यैव संसर्गत्वेन

नत्वप्रतियोगिनियारजतादेरवप्रकारत्वात् । अन्यथा नीलो घट इत्यादौ नीलत्वलक्षणापि न स्यादि
ति युक्तमुत्पश्यामः । ननु यत्किंचित्प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकरजतस्मरणमादाय अर्थान्तरं · तत्तत्प्रवृ
त्तिविषयतावच्छेदको स एवाननुगम इति चेत् । अत्राहुः । तादृशज्ञाने प्रवृत्तित्वावच्छिन्नसामान्येन रूप
णादेस्तु न तत्प्रवृत्तिप्रतितादवविशेषरूपेण · तथा च प्रकृतप्रवृत्तिविषयत्वेन सामान्येनैव रूप
णतस्य साध्यप्रवेशात् नाननुगमः । नचार्थान्तरं · तत्तत्प्रवृत्तिं प्रति समानविषयताइच्छाज्ञानस्यैव हेतुत्वावधा
रणेन स्वविषयकरजतस्मरणमादाय साधनसाध्यस्य पर्यवसानलाभात् । अतएवेश्वरानुमानस्मदादि
यत्किंचित्उपादानप्रत्यक्षेणार्थान्तरमिति । प्रवृत्तित्वादिति · चिकीर्षाजन्यप्रवृत्तित्वादित्यर्थः । चिकीर्षा
प्रयोज्यजातिविशेषस्यैव लिङ्गत्वात् न नश्वरप्रवृत्तिजीवनयोनियत्नादौ व्यभिचारः । नासाध्यति ·
यद्यपि यत्नस्तु सुखादौ साध्यव्यापकं तथापि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाबाधं एवं च सत्त्वप्रवृत्ति
प्रवृत्तिवाग्नित्वं ममव्याप्त्या पाश्चात्त्याभिप्रायेणान्यथा तत्र तदनुपादेयमावत्तिभावः साधनेति · वक्ष्य
माणत्यावत्साधनत्वे व्यापकत्वे प्रमितेः · तथा च साधनेन व्याप्येन घटितत्वान्नायमुपाधिः साध्यव्या ६७

प्याव्यापकत्वे न साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः । कार्यपक्षकानुष्टकाकारणपक्षकमादाय अद्वेति · असतो वा
धवारणाय पक्षविशेषणी · तत्र रजतेच्छाजन्यत्वे · स्वरूपकथनपरं · पक्षद्वये तात्पर्यमित्यथाहुः । प्रयो
जकत्वमिष्टसाधारकं बोध्यं । ननु प्रयोजकत्वं कारणाकारणसाधारणं · रजतस्मरणएवतारणकारण
व्यभिचारश्च यस्तु चराद्यादृष्टत्वमपीति · तथा च प्रसाध्याङ्ग · कंता इच्छाप्रवृत्तिजनकत्वाभावव्याप्यं मि
तिभावः । तथा विधमिति · रजतार्थिनां इत्यस्य किं निष्ठप्रवृत्तिजनकमित्यर्थः । न च रजतेच्छात्वादि
प्यवाच्छिन्नाव्यवच्छेदः यथोक्तविशेषणविशेष्यभावो दोषाभावात् तस्य द्वित्वरूपत्वादितिभावः । न चेति
प्राथमिकज्ञानपक्षकानुमानरजतस्मरणपक्षो विशिष्टज्ञानत्वात् आद्यो बाधान्यो राश्रय
सिद्धिरित्यर्थः । ननु न्यायनया विशिष्टज्ञानत्वं विशिष्ट्यविषयकज्ञानत्वं · प्रशेषात्वं निष्ठत्वादिति
साध्याननुगम इत्यत आह · समवायेति । विशिष्टज्ञानत्वेन साधारणेन रूपेण साध्यता · तद्वैयर्थ्य
यात्तदुक्तत्वात् सिद्धमित्यर्थः । अन्यथा वह्न्यादाव गुरुत्वादि विमन्तो प्रसिद्धानुमानमपि न स्यादि
ति भावः । अग्रहीतमिति । ननु दण्डः कुण्डलीयागा इति समूहालम्बने व्याप्तिः । न च तत्रासं

उत्तरानुमाने गृहीतपदो विशिष्टज्ञानेना ५

योगा इति समूहालम्बने ॥ निच्याप्तिः । न च तत्र संसर्गाग्रहएवेति वाच्यं । दण्डसंसर्गावतिस्वरूपे
तत्संसर्गाग्रहेऽन्यथाख्यात्यापत्तेः । एवञ्च निर्विकल्पकाभ्युपगमे तत्राप्यतिव्याप्तिः । अथ धर्म-
धर्मिविषयकत्वे विशेषणाविषयकत्वं । समूहालम्बनेन च न दण्डस्य विशेषणत्वं उरूपस्यातन्निरू-
पितविशेष्यत्वं विषयः । न चावैशिष्ट्यालानेनासमानावैशिष्ट्यप्रतियोगित्वादिरूपं विशेषणत्वादि नि-
विशिष्टज्ञानेपि कथं तत्रासत्तामिति वाच्यं । समवायात्मानेष्वतद्धाहृतिरूपस्य स्वरूपस्य वा सम्बन्ध-
विशेषस्य पारण्णापि तद्विषयत्वेनाभ्युपगमात् । अन्यथा व्याधिकरणप्रकारकज्ञानस्येत्यग्रिमग्र-
न्थविरोधापातरिति चेन्न । अगृहीतत्यादिविशेषणस्य वैयर्थ्यतापातः अग्रिमाणावस-
मूहालम्बनव्यवच्छेदात् । नाप्येवं नेदं रजतमिति ज्ञानस्यापि रजतविशिष्टज्ञानत्वापत्तिरिति
वाच्यं । अत्र हि रजततासंसर्गस्य रजतविशिष्टज्ञानत्वमापाद्यं । अशावत्ति निरजतविशिष्टज्ञानत्वस्या । ना-
धरत्वापत्तेः । नाद्यः । तयोर्धर्मिधर्मिभावानवगाहनात् । न द्वितीयः तत्किञ्चिद्रूपितधर्मधर्मिविष- ९८
यत्वे विवक्षिते । तथासति भ्रमयवानित्यस्यश्वरोवृत्तिनिप्रमेयत्व विशिष्टज्ञानत्वापत्तेः । एवम-

कापद्यमपि किञ्चित्करं । धर्मिधर्मिगोचरत्वस्य प्रत्येकज्ञानासमुच्चयेन ज्ञानद्वयेऽतिव्याप्त्यसम्भवात् ।
तस्मादत्र च्छिन्नाभिमिति । अन्यथाख्यातिरिति । शुक्तिरजतेऽइति वदुत्तरयत्याति: स्यान्नत्वसाद्वेशि-
ष्टविषयकत्वेनान्यथाख्यातिः । विशिष्टाविषयकत्वानभ्युपगमादित्यर्थः । यद्यपि समवायाविषयत्व-
न्पु४ पिविशिष्टान्तरविषयत्वमस्त्यपयामव । अन्यथा व्यधिकरणप्रकारकत्वासम्भवात् तथापि प्रसाक्षि-
ष्टविषयकत्वेन न भ्रमत्वं भ्रमविषयाणामसत्वात् । किन्तु व्यधिकरणप्रकारकत्वेनैवेत्याशयेना- न४
हा व्यधिकरणेति । ज्ञानपदं काकानुमानव्ययेपाधिमात्राद्धानिराकरोति । नावृति । अथमानुम-
नेसाध्यमव्यापकत्वमद्द । इदं ज्ञानमिति । द्वितीयत्नादौ रजतज्ञान इति । तन्मत इति । मून्मते भ्रम-
त्वगावज्ञानेवासाध्यव्यापकत्वमिति भावः । तथा च्वादिति । दोषजन्यत्वादित्यर्थः । अन्यथेति । ज्ञान-
स्य दोषजन्यत्व इत्यर्थः । तयोरिति । भ्रमस्थलीययोरिदंग्रहणरजतस्मरणयोरित्यर्थः । परेणापीति
तथाविषयकत्वात् । प्रपञ्चादसुरिति भावः । प्रागवत्तीति । ननु रजतएव नेदं रजतमिति ज्ञानादपि प्रवृ-
त्यापत्तिः । अन्यथाख्यातिजयेन तत्रापि ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयस्य अकारे रजतप्रतियावस्मृते:

त्पुरोवर्त्तिरजतनिष्ठभेदाविषयत्वात्। रजतभेदे इष्टप्रतियोगित्वज्ञानेपि तस्य पुरोवर्त्तिरजतनिष्ठभेदावि
षयत्वात्। रजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वज्ञानेपि तस्य पुरोवर्त्तिनिष्ठत्वाभावात्। न च स्वातन्त्र्यप्रतिज्ञा यत्नेन
वनायां दोष इति वाच्यं। तद्भिन्नत्वाविशेषणत्वेनानुपस्थितत्वात्। अत्रापि प्रतियोगी इदं रजतमिति ज्ञा
नांशे इत्यापत्तेः। किन्तु पुरोवर्त्तिवृत्तित्वविनष्टदीपभेदविशेषणत्वेनानुपस्थितत्वं तच्च तत्राप्यस्त्येवेति
कथं नातिप्रसङ्ग इति चेत् न। पुरोवर्त्तिनिष्ठाभेदप्रत्ययस्य पुरोवर्त्तिरद्वीतासंसर्गाभेदे इत्यर्थः। एवं
च पुरोवर्त्त्यद्वितासंसर्गप्रयुक्तावच्छेदकत्वावज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया न दृष्टान्ताप्रसिद्धिः
एवं चात्र वाशब्दः समुच्चये इत्याहुः। अत्र प्राभाकरमतानां इष्टज्ञानाप्रसिद्धौ तदभावाप्रसिद्धेः क
थं पृष्टत्वीरिति चेन्न प्रमितौ वस्तुतस्तु पुरोवर्त्यद्वीतासंसर्गाभेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वमि
ष्टस्वातन्त्र्यं तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वमिष्टतावच्छेदकं तदिति ध्येयं। न च वि
सिलापादयो भेदविषयकधीसाध्यास्त्याशङ्क्य निषेधति न चेति। इष्टादीनां ज्ञानरजतादिम
त्वविषयत्वेनाभेदविषयत्वमसिद्धमित्यर्थः। अभेदाभिलापरूपव्यवहारस्य तद्विषयकधीसाध्य

प्र५१

चे पि शुक्तावि इदं रजतमिति वदं रजतभिन्नमिति ज्ञानाभेदस्यासंसर्गाग्रहादेवोपपन्नत्वान्न विशिष्टज्ञा
नाभावाद्याद्वालादति। तत्त्वाप्युपेत्योक्तं। वस्तुतः शुक्तावालादिवाक्यविचारादभिलापसमान
विषयकधीसाध्यत्वमेवेति ध्येयं। भ्रमत्वेनेति यथा श्यामा एवात्र न्याम भेदज्ञानं तत्र प्रवर्तकं तथा
तद्भिन्नाभेदग्रहविरहोपि। सर्वत्र तदभेदानुमितिस्थलेत्यर्थः। प्रतिबन्धकाभावस्य का
रणत्वाभ्युपगमे क्षतिः किं त्वस्माकं न सिद्ध्यति आश्रयत्वादौ यद्वेति। इष्टाभेदविषयकानुमितिः न च
त्र सर्वत्र तत्र भेदप्रत्यये प्रतिबन्धकाभेदा— मितिस्वरूपमस्त्येवेति भावः। ननु पर्वतत्वादिप्रकारतावच्छेदकत्व
तद्धर्मज्ञानोपनीतात्वतभेदः पक्षीभूत इति सर्वत्र तदभेदानुमित्या विषयीकर्तुं शक्यत्वात्
निराकरोति न चेति। अविरोधिनाविवेकनिश्चयप्रकारत्वं प्रकृते तच्च न तथात्वमिति भावः। अत ए
वेति। अत एवाभेदज्ञाने भेदो न विषयः तत्त्ववसत्वे प्रतीतीभेदप्रत्यया विरहमात्र न पि प्रत्य
यानन्तभेदग्राहीनतदुत्तरकालीनभेदावगाहिप्रतीत्यभेदज्ञाने स्वविषयीभूताभेदविषयत्वकारीतिके
वलप्रतीत्याभेदविषयोद्विज्ञो पद्यायाते। अन्यथा तत्रापि भेदाभेदविषयकएव प्रत्ययः स्यात्॥

एवं त्रिति। विम्बादिस्थलेपि जले चंद्रत्वकेदप्रत्ययानंतरं दोषजन्यः चंद्रत्वदर्शनमात्रगोचरः प्रत्ययः उत्प
लत्यत इत्याहुः। केचित्तु। यत्र एव इष्टो सदा विषयकं ज्ञानं प्रवर्त्तकं अतएव दोषवलेनासदर्थाय
पि रूप्यादियत्वेन ग्राह्यन इदं प्रत्ययोन ग्राही। सदग्राही ति ग्राह्यार्थि प्रवर्त्तकः एवमादाहमुखाभिमि ति भ्र
मपि आदर्शान्तनमुखत्वात्तावद्वदनुमिति नमुखाभावावच्छेद्या। दि एनीति मुखाभावार्थि प्रवर्त्तिक
अर्थः। दिङ्गोदादासति प्रत्ययात्तत्कानुमितिरूपाः प्रवर्त्तका इति व्राष इत्याहुः। एसापीति यथा
शुक्तौ रजतत्वसंसर्गासत्त्वस्तथा तद्विषयकं न रजतविषयत्वं संसर्गाग्रह इत्यर्थः। वाधस्यापीति।
शुरावर्त्ति निरजतत्वाभावसंसर्गाग्रहरूपत्वात्तस्यापि विशिष्टज्ञानत्वे मानाभावादित्यर्थः तथाच
बाधशून्यानुव्यवसायबलेन यदि विशिष्टधीः स्यात् तदा वाधेस्याद्धतो न सतत्स्या प्रमाणमिति भा
वः। तत्र दीति। अग्रधरजतत्वानुरागवदर्थः। प्राणीति तत्र जन्मनीति। भावः वस्तुत इदानीमुत्पन्न शु
क्त्यादि विशिष्टवाधनस्मरणसद्भावेनापीति ध्येयं। ग्रहणञ्चेति। तथाच समानध्येव विशिष्टबुद्धौ ७०
मानमित्यर्थः। जातीतिन्यायरीत्याकं मिथ्याज्ञानाभावपि संशयव्यवहारे समर्थयति। एकाद

तिवादिन इत्यर्थः। युगपत्प्रवृत्याद्यापत्तौ समाधिमाशङ्कते। अथेति। एवंसत्यनुभूयमानभेदाग्रहे कथं नि
यम इत्यत आह। साधिति। अन्यथेति। यद्यपि न्यायनये लिदत्यद एव तथापि स्वमतदार्ढ्याभिमानेनेदं बोध्यं।
शङ्कामासादिति। ननु प्रवृत्ति विषयप्रत्यक्षं विनान प्रवृत्तिः तन्मात्यक्षवस निधर्म्मस्मारिता रोपः सन्न तो
विति वित्। न। त्वयोपादानप्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिहेतुत्वानभ्युपगमात्। अभ्युपगमेवावचापि तत्सङ्गवादिति
भावः। अपिवानुभूयमानस्यारोपसङ्गवद्गन्तस्य स्मरणकल्पने गौरवमित्यनुभूयमानारोपायिम्ना
माणिक इत्याह। प्रत्यक्षेति। स्वमतदार्ढ्याभिमानेनापादितं संशयं निरस्यति। समवेति। मन्मते दोष
रजतेलदत्यदोके। चरङ्ग। लिदत्यद एव। अन्यथाख्यात्यापत्तेन्यायाभावादिति संशय इत्यर्थः। तज्जन्ये
ति। शाह्दप्रमाछाह्वत्रमत्वादिकमित्यर्थः। तत्तन्यहत्तो विजात्यकल्पनेमानाभावात्प्रवृत्तिमाने विशिष्टज्ञा
नाद्धेतुकल्पनात्प्रवृत्तिता वः नयाः प्रत्यक्षकरनत्याः। रङ्ग। प्रवृत्तितयेति। वस्तुगत्यायरुङ्ग। तत्प्रवृत्तितयेत्य
र्थः। प्रतिवन्धादिति। अप्रतिबद्धा चेत्तथेति भावः। तत्रधेछायामानाभावइत्यादौ तत्कटेति। प्रवृत्ति तरन्यथे
त्वापपात्तरिति भावः। दोषात्तरमाह। उत्कटत्वेति। न चोत्कर्षापकर्षरूपो जातिभेद एवास्त्विति वा
च्यं जातत्वाथहत्तिता नियामानेकात्तछायांतद्धि राक्षादिछा त्वदकल्पने मानाभावादिति भावः। पर

एवपुनराह। स्यादेतदिति॰ सम्वादिविसम्वादिप्रवृत्त्योरित्युपलक्षणं॰ सम्वादिविसम्वादिनिवृत्त्योरित्यपि
द्रष्टव्यं॰ क्रमत्वादिति। सर्वस्थले विशिष्टज्ञानस्य क्लृप्तत्वात् प्रत्वादसत्यस्थले च तदुत्पत्त्या तदाग्रहस्यावश्य
कत्वादित्यर्थः। सत्यत्वासत्यत्वप्रयोजकेश्यत्राघः।।गौरवादिति॰ असत्यज्ञानहेतुत्वाकल्पनागौरवा
दित्यर्थः॥ केचित्तु॰ विशिष्टज्ञानत्वेनैव सम्वादिप्रवृत्तिजनकत्वे सम्भवति सत्यविशिष्टज्ञानत्वस्य गुरुत्वा
दित्यर्थस्याजः। असिद्धरन्यतरासिद्धः प्रवृत्तीति॰ विशिष्टस्याप्यवच्छेदकान्तर्भूतत्वे गौरवादिति भावः
यद्यपीष्टविषयत्वावच्छिन्नज्ञानत्वस्याहेतुतावच्छेदकत्वेऽन्यथासत्त्व्यात्या यद्विः प्रत्येकज्ञानद्वयेत्तत्त्वा
•वान्यथापि गुरोर्वर्त्तिज्ञानं हेतुरिष्टज्ञानेनेदाग्राहस्य वच्छेदकमिति भावः। द्रव्येति॰ महत्त्वसमानाधिक
करणोद्भूतरूपवत्त्वस्य वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्काराहेतोः सत्त्वात् द्रुष्टासांध्यत्वान्नवाद्वुष्ट्वग्राह्यस्या
नुद्भूतस्य रूपचाक्षुषस्पर्शनत्वमिति भावः। कारणात्तेद्व्यवस्थापनफलमाह एवमिति॰ ननु विसम्वादिप्र
वृत्तिहेतुत्वात् यद्यसत्त्वेऽपि तज्ज्ञत्वत्तिरिति उनः प्रवृत्त्यादियोगपद्यमित्याह॰ अथेति॰ घटावि
सन्निधिः … ॰ विसम्वादिनीति। अभिसन्धिमविधानाद। अतएवेति॰ अभिसन्धिमुद्धाटहनुएतः प
रिहरति। भवमिति। ताविति॰ इष्टविषयकप्रवृत्तौ अनिष्टविषयकनिवृत्तौ वेत्यर्थः। तस्यतदाग्र ७५

हस्यान्वरूपायोग्यत्वात् यो यस्य च विशिष्टज्ञानस्यात् तस्य सत्त्वान्न प्रवृत्तियौगपद्यादित्यर्थः। ज्ञानमिति॰ न
तु फलज्ञानेव्यभिचारः॰ तस्य स्वाविषयीभूतोपायप्रवर्त्तकत्वात्॰ न च फलेच्छायैव तदन्यथासिद्धमिति वाच्यं।
तस्यास्त्वहोपायत्वात्॰ अन्यथोपायगोचरकार्यतादिज्ञानस्यापि चिकीर्षयैवान्यथासिद्धत्वेनाहेतुत्वापत्
तेरिति वत्॰ न॰ फलज्ञानातिरिक्तविषयकत्वाद्यानिवेशे च को वयं तु ब्रूमः। फलेच्छाया इष्टसाधनताज्ञानोप
क्षीणत्वेनान्यथासिद्धत्वात् फलज्ञानं प्रवृत्तौ सुतरामन्यथासिद्धं॰ यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वे
तस्यास्तदवच्छेदकत्वात्॰ अथ यत्र यत्साधनताज्ञानं तदिच्छा तत्र प्रवर्त्तिका तथा चेष्टसाधनताज्ञानमेवाव
च्छेदकमस्तु एवञ्च विनिगमनाविरहात् उभयोरपि हेतुत्वं दण्ड॰ चक्रादिवदितिवत् न॰ फलेच्छायामि
ष्टविषयकत्वमिष्टसाधनताज्ञानस्य समानविषयकत्वमिति विनिगमकसत्त्वात्॰ द्वयहेतुत्वेन
त्वमितित्विदमुक्तं विस्तरस्तु निवन्धेन सफलाज्ञानेनानैकान्तिकं तस्याप्रवर्त्तकत्वादेवं तत्साधनताज्ञा
नत्वं प्रवर्त्तकं॰ नत्वतद्विषयामवेति। तद्यवद्धारति॰ तत्प्रवर्त्तकत्वादित्यर्थः। प्रथमप्रवृत्तेति॰ ननु कुञ
त्वेन प्रथममेव इष्टगुरोवर्त्तिज्ञानत्वेन प्रवर्त्तकत्वे कल्पं॰ न तु तद्विशिष्टज्ञानत्वेन॰ सम्वादिविसम्वा

प्रवृत्तौ विशेषसामग्र्यन्तरकल्पनस्यावश्यकत्वादिति चेन्न । न तावताप्यन्यथाख्यातिसिद्धिः । ज्ञानद्वये
प्रत्येकं रजतत्वेष्टसाधनत्वज्ञानित्वस्यासत्वात् । नच एतावदिष्टज्ञानमेव हेतुरिति ज्ञानमवच्छेदकमिति
वाच्यं अग्रेपि दोषस्यान्यथाख्यातेव निरस्यत्वात् । एवं च तत्सत्यत्वासत्यत्वपक्षे हितत्वविशेषसामग्री । नच दोष
दघटिता कारणादिति भावः । साध्विति । यद्यपि प्रथमं गृहीतस्याप्यत्याज्यत्वं कार्यानुरोधिकरपि नत्वा
ख्यात्यादिति साधुसमर्थितं न्यायमतमिति पारदर्शिवक्तुं शक्यमेव । तथापि फलस्य ख्यातिगौरवस्यादोष
त्वादन्यथाख्यातिमतमेव ज्यायस्त्वात् तत्र तु न तथेति भावः । कारणताव्याच्छेदकमिति । एतच्च पक्षद्वयेपि त्रे दृ
ज्ञानहेतुः सम्बन्धादिविसंवादिप्रवृत्त्योः उक्तानुदायदविशिष्टज्ञाने इत्यर्थः । दण्डरूपवदिति । अन्वयव्य
तिरेकप्रतियोगिना दण्डेन सादित्यप्रतियोगिदण्डत्वमन्यथासिद्धमिति शङ्कमुक्तं । सम्प्रति दण्डरूपत्वेन
कारणत्वे सादित्यप्रतियोगिना दण्डेनान्वयव्यतिरेकप्रतियोगिरूपमन्यथासिद्धमित्युच्यत इति विशे
षः । अगृहीतानि । गृहीतावर्तिगृहीतत्यर्थः । उभयोरपीति । तथाच शुक्तिज्ञानस्य शुक्तिविषयत्वमानर्थकं । ७६
रजतविषये तस्याप्रवर्तकत्वादित्यन्यथाख्यातिसिद्धिरिति भावः । इदं च कित्युक्तिमवसमारथ्यानाकिञ्च

कयते । तथाप्येवमपि नन्निर्बन्धहानीत्यदोषः । ननु समवायः प्रत्येयनाज्ञा । क्रियत इत्यस्वरसादाह
विशिष्टस्याचेति । मन्तु यथा समवायास्यैकत्वान्नवावायोः रूपसमवायसत्त्वेपि न रूपाधिकर
णत्वे किन्तु रूपात्यन्ताभावाधिकरणत्वमेव । अधिकरणत्वलाघवात् । तथा समापि घटाभाववि
शिष्टसत्वेपि न पटाभावाधिकरणत्वं । किन्तु पटाभावात्यन्ताभावाधिकरणत्वमेव । अधिकरणस्व
भावादिति चेन्न हि वायोरूपप्रतीतिवत्कदापि तत्र पटाभावप्रतीतिर्न स्यात् । अन्यथा स्वभावलङ्घ
नात् । नचकालरूपावच्छेदात्तदेन घटेभ्यामरक्तरूपाधिकरणत्वभावं चाभ्युपगमात् । नहि तदा
पित्त्रनतघतीतिः तस्यादितिवत् । न । उपनीतलानास्यष्टत्वात् । लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्यापि हेतु
त्वेन तदा तद्दशावच्छेदतद्दशावोपपत्तेः नावेदेवयापि वक्तुं शक्यं । पलायनस्यसर्वत्र वर्तमानस्य
घटस्यावस्थघटसत्वकालेपि सत्वे तत्तदश्नीतउचरित्वात् । नहि तदा सोन्यत्रगतो मूर्तत्वा
त् । नापि नष्टो नित्यत्वात् । तस्मात्तदानीं सम्बन्धलाघवान्न प्रतीयत इत्यवतत्वमतस्य गतिकत्वा
त् । तद्वत्वन्मतेन सम्भवतिविशिष्टस्यैकत्वात् । ममन्तु तयोस्तदानीं विशिष्टप्रत्ययजननया
वदेत-स्यादिति वाच्यं ममपया पदयायामपिदाहस्य रक्तरूपाधिकरणस्वभावत्वा ६

यत्त्वाभावानस्वरूपसम्बन्धत्वमितिसम्बन्धाभावादेवनप्रतीयतइति।ननुसत्तदानष्टएव॰पटापसा
रणानन्तरञ्चान्यएवात्यन्ताभावइत्यत॰तथाचोत्पादविनाशशीलएवतत्रपटाभावइतिनोक्तदोषइति
चेन्न।समयविशेषसंसर्गिनष्टदत्यंताभावादेवतत्प्रतीत्युपपत्तेरनुरीयतद्वित्वसंसर्गाभावक
ल्पनमानाभावात्॰किञ्चतन्नाशः पटएवपटजन्योन्योवा।नाद्यः पटस्यतदभावसत्वकालेपिस्थि
तत्वान्नाद्यसमानकालीनस्यचनाशकत्वायोगात्।नान्त्यः।एवंसतिध्वंसंप्रतिविरोधिध्वंसानन्तर
स्यैवपटस्यैवपटस्यतद्विरोधित्वमात्रेपर्यवसन्नं॰ननुतद्विरुद्धरूपत्वमितितद्विरुद्धरूपतयापटः
पटविरुद्धरूपतयाचसनप्रतीत॰तस्मात्तत्कचिदवच्छिन्नामकादिशिमतेनेतिमतव्यमितिचेद्
ति॰तात्रेदंचिंत्यं॰यथाचन्मात्रस्वरूपयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वाभावदर्शायोनसंबंधत्वं।किंतु
कदाचिदेवतथात्वं॰तथाविशिष्टधीस्तु॰तथाचपटसर्वकालेविशिष्टसात्वप्रिनसंबंधत्वंतस्येष्टे
तिसंबंधाभावादेवनपटाभावधीःअतिरिक्तसंबंधानवेष्टइष्टमितिचेत्॰तर्किंविशिष्टमन्यत्रदृ
ष्टं।अस्ताविशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्याअन्यत्राडष्टमथत्रैवतत्कल्प्यतइतिचेन्न।तर्हिका १०३

दाचित्कत्वंविशिष्टप्रतीत्यन्यथानुपपत्यातस्यसंबंधत्वमपिकादाचित्कमत्रैवकल्प्यंननुक्लृप्तत्वात्स्व
रूपयोरेवतथासंबंधत्वंकल्प्यत॰नक्लृप्तस्यावैशिष्ट्यस्येतिचेन्न॰तदाधारत्वाभावादेवनाविशि
ष्टसिद्धिरितिवाच्यत्वात्किमतिप्रसंगापादनेनत्वमितिचेत्॰तर्हित्वएवसमाधाप्यापिनसिध्येत।
लाघवादितिचेत्॰कल्पनंजस्माद्यथाएकस्यसंबंधत्वकल्पनेलाघवं॰तथाकादाचित्कसंबंधत्व
कल्पनेपीतिनस्वरूपयोस्तथात्वंकल्प्यते।किंत्ववैशिष्ट्यस्यैवतथात्वयदधिर्मिकल्पनागौरवं
दोषप्रदानसमवायसिद्धिरपि।अन्यथात्ववैशिष्ट्यसिद्धिरपीतिदुरन्तरापत्तिर्वादिनः।तस्माद्यदि
पटबाधकात्तरावष्टंत्तन्नव्यमतमसमवायसाधनंशक्यात॰आदिवपरंतत्दुष्कराणान्यथेति।
यत्तुवैशिष्ट्यानभ्युपगममध्यवहर्यंतत्रविशेषणतेतिसंवसर्वत्रास्त्विति।नत्र॰समवायपित्रूलप्त्वा
२३ त्फलमुखगौरवादाप्तत्कल्पनागौरवंयदिनत्त्रदोषस्त्वद्वापकृतपित्तुल्यो।अन्येत्वन्यतएवात्ता
विसमवायस्यानभ्युपगमइत्तएववैशिष्ट्यस्यापीति॰अन्यथाध्वंसनाशोपादानमजनापत्तेः।न
चसमवायिनाशस्यसमावतनाशादेवनाशात्रसमवायाभ्युपगमेतत्तरापित्रिदोषणं॰नत्ववैशि

ध्यान्युपगमइतिवाच्यं।लाघवान्निमित्तसंबंधिकारणनाशत्वेनैवतद्धेतुत्वकल्पनात्।नन्वतद्विशेष
समवायिनाशत्वेनाकिंचित्समवायत्वेनजातिरितिचेद्विशिष्टान्यनित्यसंबंधत्वेनैवलाघवाच्च।न
थात्वन्तरंतथाकारणत्वेगौरवमितिनाशत्वावच्छिन्नसिद्धिरितिवदन्ति।तच्चिन्त्यं।प्रामाणिकत्वेन
फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्।अन्यथाध्वंसकारणमपिनसिध्येत्।लाघवेनकारणना
शस्यैवकार्यनाशकतयाध्वंसनाशाद्घटादौन्मज्जनापत्तेरितितुल्यत्वात्।एवमन्यत्रापिनिमित्तका
रणंनसिध्येत्तत्तन्नाशात्तन्नाशापत्तेः।यदिचनिमित्तकारणनाशोपिकार्यस्यध्वंसघटादेर्नाशानि
र्णयाकारणासमवायिवद्विशेषणंप्रामाणिकंतदानित्यसंबंधिकारणनाशाद्घटादौन्मज्जनापत्त्या
त्याध्वंसानाशनिर्णयाद्विशिष्यान्यत्वविशेषणमपिप्रामाणिकमितितुल्यं।एवंचयदिवैशिष्ट्यप्रा
माणिकंनवादतिचेत्।तद्धिनप्रमाणाभाववत्यवोच्यते।किमनयाकष्टसृष्ट्या।नचसोपिविशि
ष्टबुद्धित्वस्यैवसत्वात्।उक्तगौरवस्यतदानीमनुपस्थित्यातदपरिपंथित्वात्।किंचव्यक्तित्वावच्छिन्न
गुणत्वावच्छिन्नोत्तयनिरूपितसंबंधत्वं।गौरितिबुद्धिविषयसंबंधत्वमित्यादिनायत्वंनिर्वचनं। २०५
समवायिनाशत्वेनचतद्धेतुत्वंनतदाकथमुक्तदोषावकाशः।नचगौरवंनित्यत्वेध्वंसाश्रितयो

गिवंध्वंसत्वजन्याभावत्वमितितन्निर्वचनेतुल्यत्वात्।एवमप्यत्यंताभावात्यंताभावादौतद्रूपवादकताभावात्र।
अतएवसमवायबाधकमप्येतत्तत्रानतिवक्ष्यते।रूपसंबंधरूपत्वमित्यत्रविशेषणत्वपदंदोषमाह।
रूपापत्तिः।अपलक्षणत्वेतुसएवातिप्रसंगइत्याह।अन्याद्वृत्तीत्याद्युः।कश्चित्तु।तस्यरूपमात्रसंबंधरू
पत्वम्वा।रूपारूपसंबंधत्वंवा।आद्यरूपेति।अंत्येअन्यावृत्ति।तथासत्यतिप्रसंगएवेतिभावइत्या
हुः।अतीतेति।तथाचलिंगक्रमादेवतत्रज्ञानानुमानमितिभावः।गौरवादितिविशेषणसंबंधेदि
त्वस्वरूपसत्त्वेनविशिष्टधीहेतुत्वान्यत्रतथादर्शनादितिभावः।यद्यपितत्रतद्धीत्रीत्यत्रानदस्तुतर
तथापितस्याप्रमेवअतीतादेःज्ञातत्वाभावःस्यात्।तथाचव्यवहारविरोधःबाधकंनत्वेनज्ञातत्व
तिव्यवहारापत्तेःस्यादितिभावः।अतएवस्वरूपसंबंधविषयत्वेनतस्याःप्रमात्वमप्युपपादयति।अतीतादी
विति।दंडकुंडल्याद्यारिवत्तितद्वस्तुपदेयद्वंद्वसमासः।वस्तुतःपदार्थतावच्छेदकतदाश्रयवत्व।
मः।तादात्म्यधियंप्रमाणमुक्त्वामीलत्वघटत्वयोःसमानाधिकरण्यधियंप्रमाणमाह।अथवेतिआ
श्रयिकाश्रयत्वमपिसामानाधिकरण्यंमानमाह।एवमिति।नन्वेवंगतमुपचारणात्यनआह।

सुरयशती। स्यात्नामिति। नन्वेष्टापत्तिः प्रत्यभिज्ञानादिति भावः। अप्यपीति। तथा च प्रवृत्तिनिमित्तभेदाद
यं सदप्रतीयामग इति भावः। नान्वयं च लक्षणा ह्यद्वाधिमिवसमवायः सिद्ध इत्यत आह पक्ष लक्षणवादीति
याह्यथेति। एतच्चोपलक्षणं तथा सति घटो रूपमित्यादिप्रत्ययः स्यादित्यपि बाध्यम्। उक्तमिति। घटस्य
शुक्लं रूपं शुक्लरूपमित्यर्थः। द्वयामयावतीति भावः। तन्नानयस्याभुक्तत्वात्। यद्वा एतद
स्वरसादेवाह। अथवेति। ननु प्रत्यक्षपरं प्रतिनो पन्यासादीमित्यतोऽप्यपित्तिं प्रमाणयति। यद्वेति। न
चेदमसाधारणधर्मतया संशयायकमन्यथा शब्दत्वादिकमपि शब्दादनित्यानित्यतीसाधयेद्वि
शेषादित्यतुआह। यथाह। अन्यान्यान्नावत्त्वमिति। अव्याप्येति। स्वकालावच्छिन्नस्वात्यन्ताभावसम
नाधिकरण इत्तीत्यर्थः। ननु नोक्तस्थलमादाय सिद्धसाधनं नित्याभावति। नित्याभाववृत्त्यभाव
विच्छाजको पार्थिवादित्यर्थः। चत्वर्थाभावविलम्बनादन्यथा यथाश्रुतन्याय नित्याभाववादि
धर्मव्याप्यत्वेनाभाववसौर्वाण्यमभावात्याकः सिद्धिर्हि। तत्साधनविकल्पश्च स्यादिति भावः। २०५
नित्यवत्त्वं साप्रतीयागीवसतिप्रागभावाप्रतियोगित्वमिति ध्वंसमवेन व्यभिचारः। नित्येति। नेति।

नित्याभाववृत्तीतिवेत्यर्थः। तदभावादिति। घटत्वमनित्याप्यवत्तेदस्यतत्रवृत्तेनीनिदवृत्तिरिति भा
वः। किंत्वन्य एवेति। सचनवेदशिरोधीत्ययच्छेदं · · दविनापितसमानाधिकरणः स्यादित्यर्थः।
तस्मादिति। तथा चानुमानेबाधितमिति भावः। अथेति। तथा च कपदविशेषापादनेऽचाप्रयोगनि
रस्तमिति भावः। अनेकापचाराकृति। यद्यप्येवमपितस्यवाचकत्वाभावादिष्टापत्तिरयुक्ता तथा
पिबाधकपदं प्रतिपादकमात्रपरं। नाबालेवप्रकृतसिद्धिरिति भावः। अस्तु समवायः तथापि सन
प्रत्यासत्तिरित्याह। नन्विति। नन्वेतदेव कथमित्यत आह। तद्विनापीति। विशेषणतासत्वादिति
विशेषणताप्रत्यासत्तित्वसत्वादित्यर्थः। शब्दादीनामिति। घटादिसमवायादः प्रथमोपस्थितत्वा
पिविशेषणतायाः क्लृप्तत्वलाघवप्रतिसंधानेसेवचरमोपस्थिताऽपितत्र विषयस्यात्। तदप्रति
संधाने स्वविषयीत्वतायाथाग्रत्याज्यस्याऽपि विशेषणतायाः प्रति नाभावेन समवायोऽदि
विशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वकल्पनेऽप्यतद्विशेषणतायास्तत्राकल्पनादक्लृप्तत्वाद्विशेष।
चरमोपस्थितः समवायादिरवतत्र विषय इति वदन्ति। अत्रेदं चिन्त्यं न तद्विशेषणता

त्वेनाभावादेः प्रत्यासत्तित्वकल्पने गौरवाद्विशेषणतात्वेनैव तत्कल्पने एतद्विशेषणतायाश्च
पि सामान्यतः प्रागेव तत्कल्पनात्। अन्यथा — विसदृशेनेन्द्रियसन्निकर्षेणाभावोपलम्भन
इत्यर्थः। अत एवालोकसंयोगानुपलम्भेऽपि न तदभावप्रत्यक्षः तत्र घटसत्त्वोपलम्भानुपलब्धिसह
चरत्वेन तद्विरोधित्वात्। न चैवमभावप्रमानुपपत्तिः तत्रापि प्रतियोगिसत्त्वस्यैतत्सहचरत्वादि
नियामकत्वात्। इन्द्रियसंबद्धविशेषणतासहकारि — योग्यानुपलब्धेः प्रमाजनिकाया एव निर्वचना
त्। आलोके रूपस्य रजतभ्रमत्वभ्रमसामग्र्यैवोपपत्तेः। यद्वा प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वमनुपल
म्भस्य तत्प्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वं। तेन यत्र प्रतियोगि[illegible]सत्त्वेन तदुपलम्भापादनसम्भवस्त
त्रैव तदभावोपलम्भः। अत एव प्रतियोगिसत्त्ववत्त्व क्वचिन्निमित्तविशेषवत्। एतच्चाभावभ्रमस्थले
पीति नोक्तदोषः। ननु प्रतियोगिसमानदेशान्योन्याभावः कथं प्रत्यक्षः तत्राधिकरणे प्रति २०६
योग्यनुपलब्धेरभावात् न च संसर्गाभावप्रत्यक्षमात्रे तन्निरुक्तिरत्र। अत एव तत्प्रतियोगि
मत्त्वाविरोधात्। न च तत्र तादात्म्येन प्रतियोग्यनुपलब्धिर्ग्राहिकासाधारण्ये[illegible]तिवा

च्यं। तथापि तस्याः प्रतियोगिसत्त्वे विरोधित्वाभावादिति चेत्। न तादात्म्येन प्रतियोगिसत्त्वे तद्विरोधि
त्वात्। एवं च संसर्गितया प्रतियोगिसत्त्वविरोधिनी संसर्गितया प्रतियोग्यनुपलब्धिः संसर्गाभावग्रह
हेतुः न चैवमननुगमः अन्योन्याभावप्रत्यक्षसंसर्गाभावप्रत्यक्षयोः प्रत्येकमेव हेतुत्वात्। तथा
त्वं अधिकरणे प्रतियोग्यनुपलम्भाभावेऽपि भावमात्रग्रहणकारणं चक्षुस्त्वक्संयोगः प्रत्यक्षद्वये विशेषसा
मग्री सामान्यसामग्र्या विशेषविशेषस्य हेतुत्वोपपादिति। तत्र। तथासति सामान्यसामग्र्या विर
हादेव तत्रान्योन्याभावप्रत्यक्षानुपपत्तेः। ननु तादृशप्रतियोग्यनुपलम्भाभावः प्रत्यक्षरूपप्रतियोग्यु
पलम्भाव एव वाच्यो न तु तदुपलम्भसामान्याभावः तथा सति हि दोषवशात् प्रत्यक्षे तत्पीतत्वेन घट
स्य भानेऽपि — । अनुमानेन श्वैत्यसंसर्गिस्तदा त्वयोपलभ्यमाने श्वैत्यसंसर्गाभावः श्वेततादात्म्या
भावः प्रत्यक्षतो न प्रतीयेत एवं शंखे पीतावतादात्म्याभावः कथं प्रत्यक्षः स्यात्। कापि पित्ताचा त
तथा प्रत्यक्षरूपोपलम्भस्याप्रसिद्ध्या [illegible] तत्तत्संभवान्न च सा तत्सामग्री। प्रमायां तदुपलम्भसा
मान्याभाव एव हेतुः स चात्र सत्त्वात् यथैवेति वाच्यं युक्ता [illegible] किं च भ्रमाद् [illegible] तो स
त्यां तदुपलम्भसामान्याभावाभावेऽपि चाप्रमारूपापाकस्य शान्तावग्रहोत्पादात्। न च प्रतियोगि

न्याधिकरणसंसर्गप्रत्यक्षविषयत्वाभावप्रयोजकः संसर्गांश्च। क्वचित्तादात्म्यं क्वचिदन्य इति वाच्यं।
एवं वायोरूपाभावप्रत्यक्षं न स्यात्। अधिकरणसंसर्गप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेः। न चाधिकरणे प्रतियो-
गिसंसर्गप्रत्यक्षविषयत्वाभावस्तथा। तथा सति पिशाचतादात्म्याभाव एव न प्रत्यक्षः स्यात्। प्रतियो-
गिसंसर्गप्रत्यक्षाप्रसिद्धेः। यत्तु प्रत्यक्षाधिकरणप्रतियोगिसंसर्गविषयत्वाभावस्य हेतुत्वमिति।
तन्न। मणौ कवकाक्षेन नेत्रस्य वा शरगवमन्ध्यादिपि त्वाग्दर्शनाभावप्रत्यक्षोदयात्। न चात्मावश्या दृत्वा-
जिमतेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वाभावस्तथेति वाच्यं। तादृशारोपसात्त्वाभावप्रत्यक्षोदयात्। आ-
रोपनिषिद्धानस्त्यनुपगमात्। नन्वयथार्थत्वमपि प्रत्यक्षविशेषणं तद्वत्तिवत्ताभावभ्रमे तस्यापि
विषयाबाधनयथार्थत्वात्। तादृशप्रतियोगिभ्रमेपि तदभावप्रत्यक्षानुदयाच्चेन्नैवं। नैवं तदिन्द्रि-
यजन्यज्ञानाहार्यप्रत्यक्षे प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गविषयत्वाभावस्याहेतुत्वात्। तदारोपस्यथाद-
यत्वात्। न च व्यधिकरणप्रत्यक्षमात्रदायादोषः तत्पुरुषीयत्वस्यापि प्रत्यक्षविशेषणत्वात्। यद्वा। त- १०७
दिन्द्रियत्वं तत्त्वं तथा किं परं। ननु तज्ज्ञानीयपरमतो नोक्तदोषः। न चान्यकालीनतादृशप्रत्यक्ष-

दायादोषतादवस्थ्यात्। तत्कालीनत्वमपि विशेषणं। तथा चाप्रसिद्धिरिति वाच्यं। इदानीं तदभावसत्त्वेऽस-
त्त्वेन दोषस्यैवाभावात्। एतत्कालीनतत्संसर्गविषयत्वाभावस्याहेतुत्वात्। न चैवं प्रतियोग्यप्रसि-
द्धिः प्रतियोग्यारोप एव तदप्रसिद्धेः। एतेनाभावग्राहकः प्रतियोग्यनुपलंभः संशयविपर्ययसाधारणाप्र-
त्यक्षरूपतदुपलंभाभाव एव वाच्यः। अधिकरणे प्रतियोगिसंशयविपर्ययसत्त्वे घटाभावानिश्चयात्। किंञ्चा-
वादेः संशयविपर्ययसामान्यस्य प्रसिद्ध एवेति न तदन्योन्याभावग्राहकप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदनुपलंभा-
सत्त्व इति परास्तं। तत्पुरुषीयत्वादिविशेषणस्यावश्यकत्वया तदप्रसिद्धेः। अन्यथा मानसे स्थितं
प्रत्यक्षमतिसं — तदभावप्रत्यक्षानुत्पत्त्यापत्तेरिति दिक्। महत्त्वेति। न चैवमुद्भूतरूपपरमाणौ म-
हत्त्वाभावप्रत्यक्षापत्तिः इष्टत्वादुक्तानुपलंभविषयत्वेनैवाभावस्याप्यायत्वात्। अत एव घटादौ मनस्त्वा-
द्यभावो वाद्यादावुद्भूतरूपवदन्योन्याभावोपि प्रत्यक्ष एवेति वदंति। एवमिति। नन्वात्मत्वस्य निर्धार्यत्वे
न तत्राकरणत्वात्कथमेवं। न च शब्दध्वंस एव व्याप्यापारः प्रागभावप्रत्यक्षतयाऽगतेः। न च शब्दमेव व्या-
पारः प्रतियोगितदभावयोरेकत्राजनकत्वादिति चेत्। न। आत्ममनःसंयोगस्य श्रोत्रकर्णशष्कुली-

संयोगस्यवानथात्वादित्याशङ्कः॥ विशेषणतापीति॰ यद्यत्भावे विशेषणतयान्यथासिद्धिस्तद्रूपादाव
पितृत्वैवास्विद्यर्थः॥ नत्रैवेति॰ अन्यथा विशेषणतापदकाणविरितिभावः॥ अन्यथेति। तथा च जन्य
त्वेनत्वस्यतत्रशाधानयथाभावश्चमुपाधिस्तथासमवायिभावत्वेनापीतिभावः॥ नचप्रागभावे साध्याव्या
प्तिः जन्यत्वरूपपक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादितिभावः॥ आवतीति। अन्योन्याभावे त्वत्यंताभावे त्व
र्थः॥ षष्ठ्यत्वाभावादिति। यद्यप्येवमपि द्रव्यगुणान्यान्यत्वादीनां जातित्वप्रसंगस्तु चीरएतत्व॰ तथापि
जातीशंकरेणघटत्वाभावादजातित्वाभावप्रसङ्गानुमात्रं जातित्वप्रयोजकं॰ किं त्वभावत्वसा
हितं गौरवत्वप्रामाणिकमितिभावः॥ अतएवजातित्वानुपपन्नो जातित्वापादनमन्तुकूलितेनवति। ।
बाधस्यतार्किनुगुणत्वादित्यपास्तं। समावतासति। ननुसमवायिकारणनाशस्यकारणता समवा
यकल्पनोत्तरकल्प्या॰ समवायकल्पनामवप्राथमिकमुपजीव्यन्द्रगुणादिनाशयेनाभावमपि
विषयीकुर्यात्यन्नमित्युपजीव्यविरोधनेन तत्र समवायाभावकल्पनं। प्रत्युतनाशविरोधनसमवा १०८
यिनाशनसमवेतनाशनवत्वं नैत्र मंगीक्रियतां गौरवस्य प्रामाणिकत्वादितिचेत्॰ अत्रवदन्ति अ

श्री॥ गणेशाय। प्रणयकलहकालेसीघ्रणानीतिहलाःप्रकटयतिसनंतामायया कायमस्मिन्। सत्वय
मथनवान्यामाटमालिंगमा। नोधत्यत्तुघनविघ्नध्वंसमस्मात्कमीशां॥ निशम्यसकलंशास्त्रं नानुगुरुमुखां
बुजात्। अनुमानप्रकाशायं रुचिदत्तनतन्यते। संगतिंदर्शयान्नवृशिष्टावधानार्थमिदानीमनुमानंनि
रूपणं क्रियत इति प्रतिजानीते। प्रत्यक्षेति। अत्र प्रत्यक्षस्यानुमानं प्रतिसाक्षात्परंपरया वा हेतुत्वमुप
जीव्यत्वं। यद्यप्यनुमानोपनीतस्य प्रत्यक्षेनुमानस्योपजीव्यत्वं प्रामाण्यग्राहकस्य हेतुत्वमनन्तत
स्यापजीव्यत्वं। तथापि नप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन तथा। प्रत्यक्षं तु अनुमानत्वावच्छेदेन तथेति। बौद्धादीनि। तथा
वाल्पवादिविप्रतिपत्तिनिरासपूर्वकनिरूपणं तया प्रथममनुमानं शिष्यजिज्ञासाविषय इत्युपमाननिरू
पणात्पूर्वंभावानुमाननिरूपणस्येतिभावः॥ यद्यपि प्रथमम् क्लिष्टेन बहुविप्रतिपत्तिनिरासः कर्तुम
क्यत इति विपरीत्यमर्हं। तथापि प्रत्यक्षोपमानंपरेरतन्त्रीकृतनीयं यतोऽस्माभिर्बहिर्भावनीयंतदनुपद
र्शनादुपमानमपि नविचारयितुं शक्यत इत्यनुमानं प्राथम्यं। अथानुमानं निरूप्यत इति पाठः अथश
ब्दस्यैवायमर्थः। प्रत्यक्षानंतरमनुमानस्याबाद्धायाकरणानंतरं अनुमानलक्षणं क्रियत इतिवार्थः॥ २

अनुमानप्रकाश